

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Смирнова Валентина Михайлівна

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Магістерська робота

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань 01. Освіта.

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:

_____ В. В. Снагощенко

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин
та методики навчання історичних
дисциплін

« ____ » _____ 2020 року

Виконавець

_____ В. М. Смирнова

« ____ » _____ 2020 року

Суми -2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія проблеми дослідження	7
1.2. Джерельна база дослідження.	13
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕФОРМ	18
2.1. Розвиток історичної науки в університетах Російської імперії	18
2.2. Вивчення історичних дисциплін та створення історико-філологічних факультетів в університетах	33
2.3. Формування історико-методичних знань в першій половині ХІХ ст. ...	44
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	50
3.1. Особливості університетської історичної освіти в період реформ та контрреформ 1863-1884 рр.	50
3.2. Основні форми та методи навчальних занять в університетах у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття	58
3.3. Особливості розвитку методики навчання історії на початку ХХ століття	67
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Реформування системи освіти в Україні на початку XXI століття, в контексті імплементації Закону «Про освіту», Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті, «Положення про ступеневу освіту» та ін., передбачає створення якісно нових закладів освіти та вищої освіти – закладів самореалізації особистості, здатної критично мислити, аналізувати і приймати рішення, особистості, яка б прагнула до самоосвіти й розвитку власних творчих здібностей впродовж всього життя тощо. Якісні зміни, що переживає сьогодні система історичної освіти в Україні, вимагають конструктивно-критичного вивчення історичного досвіду її розвитку в минулому та переосмислення його з позицій сьогодення.

Сьогодні перед освітою постають нові завдання: дати молодій людині, не лише ґрунтовні знання, а й забезпечити реалізацію можливостей застосовувати їх для творчого вирішення навчальних проблем, вміння досягати успіху у подальшому житті. Розв'язання їх можливе лише за умови якісного оновлення і модернізації вітчизняної освіти, зокрема історичної.

Осмислення особливостей розвитку вищої історичної освіти в дореволюційний період, розуміння її сутнісних характеристик набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли очевидним стало підвищення ролі університетської освіти, в тому числі історичної, у зв'язку з процесами її модернізації. Ця ситуація актуалізує осмислення шляху, пройденого вищою школою, і вивчення практичного досвіду, накопиченого професорсько-викладацьким складом університетів у XIX – на початку XX століття по підготовці істориків.

Підготовка істориків в університетах Російської імперії в XIX – на початку XX ст. становила невід'ємну частину університетської освітньої системи, представляючи найважливішу галузь університетської освіти завдяки особливій її ролі, як науки, в справі захисту основ Російської імперії і відповідного ідейного виховання суспільства.

Становлення історичної освіти в університетах невіддільне й від розвитку історичної науки. Звернення до теми становлення університетської освіти, в тому числі й історичної, особливо є актуальним в епоху її гуманізації та гуманітаризації. Характерною рисою, що обумовлює затребуваність класичних університетів, як невід'ємної частини європейської культури, є поєднання функцій науково-дослідницької діяльності, навчання та виховання; в них транслиуються не лише знання, але і прищеплюються загальнолюдські цінності; багатогранність освіти поєднується з вихованням особистості.

Мета дослідження – проаналізувати становлення та розвиток історичної освіти в університетах Російської імперії впродовж досліджуваного періоду.

Реалізація поставленої мети вимагала вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- розкрити основні етапи становлення системи історичної освіти в університетах Російської імперії;
- визначити пріоритетні напрямки державної університетської історичної освіти в першій половині XIX століття;
- розкрити роль провідних учених-істориків та історико-методичної освіти в університетах Російської імперії;
- дослідити зміни державної освітньої політики в останній третині XIX століття – на початку XX століття.

Об'єкт дослідження – система освіти в Російській імперії в XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – розвиток історичної освіти в університетах Російській імперії в XIX – на початку XX століття.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1804 – 1917 рр.

Нижня межа 05 листопада 1804 року – прийняття першого Університетського Статуту в Російській імперії, тобто формування усвідомленої державної політики по відношенню до університетів, адже

правове становище університетів визначалося, насамперед, університетськими Статутами.

Верхня межа 1917 р. – розпад Російської імперії; у результаті подій Російської революції 1917 року докорінно змінився державний лад у країні, кардинально змінилась освітня парадигма, що безпосередньо стосувалось не лише розвитку історичних знань, але й діяльності університетів Російської імперії взагалі.

Територіальні межі: досліджується розвиток історичної освіти в університетах на теренах Російської імперії XIX – початку XX століття.

Методологічною основою є синтез інформаційного і цивілізаційного підходів для всебічного вивчення об'єкта дослідження. Формацийний підхід дозволяє простежити динаміку становлення системи історичної освіти в сукупності ряду факторів, виявити соціально-політичні передумови перетворень у галузі історичної університетської освіти. Цивілізаційний підхід надає можливість відтворити атмосферу академічного життя на історико-філологічних факультетах у XIX – на початку XX століття і повніше реалізувати принцип історизму і об'єктивної оцінки подій.

У зв'язку зі специфікою предмета дослідження для вирішення поставлених завдань використано низку спеціальних методів: як загальнонаукових (аналіз та синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, статистичний), так і спеціально-історичних (біографічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний, історико-діахронний) методів дослідження.

Наукова новизна: здійснено комплексний аналіз процесу становлення й розвитку історичної освіти в університетах Російської імперії впродовж XIX – початку XX століття, формування історико-методичних знань, обґрунтовано особливості університетської історичної освіти у період реформ та контрреформ 1863-1884 рр., визначено основні форми та методи навчальних занять в університетах в досліджуваний період.

Практична значущість: здійснено певний внесок у розробку теорії розвитку історичної освіти в університетах Російської імперії. Результати дослідження можуть бути використані при створенні узагальнювальних праць з історії історичної освіти, складанні довідників, енциклопедій, навчальних посібників; при розробці спеціальних курсів у закладах вищої освіти, в методиці навчання історії в школі, позакласній роботі, тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи обговорювалися під час двох міжнародних конференцій, зокрема IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи у історичному дискурсі Західної цивілізації (Полтава-Вітебськ, 2020 р.) та *п'яти* всеукраїнських – II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні музеї – центри збереження і популяризації історико-культурної спадщини» (Суми, 2019 р.); XV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій ювілейним датам видатних учених (Київ, 2020 р.), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (м. Суми, 2020 р.); III Усеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Формування громадянської культури в Новій українській школі: традиційні та інноваційні практики» (м. Суми, 2020 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Макаренківські читання» (Суми, 2020 р.) та представлені в статті й тезах конференцій.

Структура роботи обумовлена логікою і послідовністю вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, літератури й додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми дослідження

Вивчення історії університетів Російської імперії має міцну історіографічну традицію, що почала формуватися ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття й сформувалася, головним чином, за радянських часів та продовжує формуватися й донині.

Дореволюційна література складається з нечисленних ювілейних видань, складених спеціально підібраними авторами (професори, викладачі, чиновники) на основі офіційних документальних матеріалів і представляють собою апологетичні або безпристрасно об'єктивістські хроніки діяльності окремих державних вищих навчальних закладів. За своїм жанром ці книги займають проміжне положення між історичними дослідженнями і документальними довідниками з елементами історичного аналізу [15; 57]. В історіографії вищої школи Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття найбільш представницька група робіт, присвячена студентському руху. Але і вони не становлять необхідної основи для вирішення однієї з головних завдань – дослідження студентства як особливої соціально-активної групи населення [3; 27; 50; 61].

Вивчення історії історичної університетської освіти знаходиться на перетині двох предметних полів, що розглядає функціонування історико-філологічних факультетів як структурних одиниць університетів та інституційну основу історичної освіти й персональної історії, орієнтованої на вивчення навчально-наукової діяльності професійних істориків, професорів університетів [1; 3; 31]. Вивчення історичної освіти та професорсько-викладацької діяльності вчених-істориків є надзвичайно цікавим у рамках дослідження цього напрямку. Історіографічні дослідження, у свою чергу, дозволяють розширити уявлення про механізми і специфіку формування та функціонування наукових шкіл [31; 50; 97].

Розглядаючи ступінь вивченості проблеми, необхідно визначити загальні принципи аналізу історіографічних досліджень. Таким є, зокрема, тематичний принцип. Проблематика роботи знаходиться на перетині двох предметних полів – історії університетів та історії історичної науки, тому що персональний склад університетських викладачів-істориків представлений світилами російської історичної науки, творчість яких уже тривалий час досліджується в межах історіографії як самостійної дисципліни. Саме тому в історіографії цієї роботи, варто виділити два блоки: дослідження з теорії та історії університетів і роботи з історії історичної науки Російській імперії XIX – початку XX століття [49; 50; 82; 83; 84]. Другим принципом поділу історіографічного матеріалу служить хронологічний, оскільки дореволюційна, радянська та пострадянська традиції історіописання мають принципово різні підстави. Література, присвячена історії університетської освіти має значний обсяг. Однак, необхідно відзначити, що при досить традиційному інтересі до історії університетської корпорації, лише сьогодні починає складатися окремий напрям наукових досліджень «університетологія». Нині він досить популярний в країнах Західної Європи. Цей напрям має яскраво виражену культурологічну спрямованість, що зокрема, аналізує роль університетів у культурі певного періоду й цивілізаційному процесі в цілому [74].

Потрібно відзначити, що історія університетів, незважаючи на визнання їх важливої освітньої та просвітницької ролі, залишалася на периферії уваги російських істориків XIX століття. Проблеми університетського буття сприймалися не як об'єкт для ретроспективного аналізу; їх обговорення мало, у більшій мірі, публіцистичний характер. У середині XIX століття професор, декан Московського університету С.П.Шевирьов (1806-1864 рр.) створив низку робіт, що стали основою для подальшого формування університетології Російської імперії. Його розвідки, насамперед, присвячені Імператорському Московському університету, й до

цього часу залишаються одними з найбільш інформативних досліджень з історії Московського університету за перші сто років його існування [95].

Традиція розгляду історії російських університетів у рамках історичного розвитку Російської імперії закладена істориком, професором Київського університету В.С. Іконниковим (1841-1923 рр.). Розгляд генези ідеї університету в Російській імперії, утілення її в життя впродовж півтора століття, дозволило зробити висновок про негативний вплив на університетське життя урядових заходів кінця царювання Олександра I та епохи Миколи I і відзначити позитивні зрушення при Олександрі II [32].

Сплеск інтересу до історії університетів за кордоном визначається на рубежі XIX – початку XX століття. Серед праць з історії університетів, створених на рубежі століть, необхідно відзначити дослідження професійних істориків, представників ліберальною напрямки російської історичної науки Олександра Олександровича Корнілова (1862-1925 рр.) та Павла Миколайовича Мілюкова (1859-1943 рр.). Позиції авторів об'єднані заявами про специфіку розвитку російських університетів у XIX столітті: історія університету тісно пов'язана з політичною історією Росії, університетське питання є невідривним від загальної політики уряду в сфері освіти тощо. Необхідно відзначити, що курс лекцій з російської історії XIX століття вченого О.О.Корнілова є унікальним як по чіткості форми і ясності викладу, так і за багатством фактичного матеріалу, причому в цьому відношенні, вважають фахівці, він навіть перевершує лекції С. М. Соловйова і В. О. Ключевського [47; 59].

Після 1917 року вивчення історії університетів надовго завмирає, оскільки і доля самих університетів у новій державі тривалий час перебуває у складному становищі. Інтерес до історії університетської освіти відроджується приблизно із середини XX століття. У цей час було видано низку ювілейних видань, присвячених Московському, Казанському, Харківському та Саратовському університетам [60: 62; 94]. Вивчення історії університетів до кінця минулого століття мав дуже чіткий поділ, який

складався з двох періодів: радянського та пострадянського.

За радянських часів було створено значну кількість праць про найстаріші університети Російської імперії. Їх матеріал, в основному, було присвячено радянському періоду. Головний акцент у них, включаючи і дожовтневий період, було зроблено на історії науки в зв'язку з педагогічним процесом вищої школи [19; 94; 96; 97]. У цей же період рядом вітчизняних дослідників було охарактеризовано низку урядових заходів у галузі вищої освіти через аналіз урядових документів, зокрема Статутів університетів. Безсумнівним достоїнством цих робіт є первинна спроба проаналізувати процес трансформації структури університетів, вивчення основних положень нормативних документів. Крім того, організаційний устрій університетів Російської імперії, автори порівнюють з організаційними основами університетського життя в Західній Європі, намагаючись визначити подібні та відмінні риси і відкидаючи всілякі запозичення [67; 91].

У 70-ті роки ХХ століття погляди науковців були прикуті, насамперед, до внутрішнього життя дореволюційних російських університетів. З'являються роботи Г. І. Щетиніної, А. Е. Іванова, Р. Г. Еймотової. Праці цих вчених формують «соціальний» напрям у вивченні університетської історії. Хронологічні межі розвідок охоплюють другу половину ХІХ – початок ХХ століття – період найбільш активних трансформаційних процесів в російському суспільстві, що викликані Великими реформами. Університети розглядаються як невід'ємна частина російського соціуму, що володіють унікальними, неповторними рисами. Акцент у дослідженнях переноситься на розгляд взаємозв'язку процесів соціально-економічного і політичного розвитку країни та еволюції університетів. Спостерігається дуже чітка кореляція цих процесів: розвиток університетської системи ініційовано об'єктивними потребами суспільного розвитку. Університети виступають як прогресивні центри науки і культури. Основну увагу дослідників приваблює діяльність університетів як соціальних мікроорганізмів. Цікавить, насамперед, склад професури і студентства й тенденції їх розвитку; також

політичні пристрасті професорів і студентів, вплив на процеси розвитку університетської спільноти урядової політики тощо. У цьому протистоянні університети трактуються як носії нових, прогресивних ідей у науці, науковому мисленні, формуванні особливого типу особистості, в той час як політика уряду щодо університетів розуміється як, реакційна, направлена на бюрократизацію університетської освіти і самого університетського життя. Дослідження Г. І. Щетиніної, Л. С. Цетліна, Р. Г. Еймотової, Д. Є. Іванова та інших учених й до сьогоднішню дня залишаються «класикою» з історії російських університетів як по наповненості джерельним матеріалом, так і по цілісності представлених у роботах концепцій [31; 96; 97].

Останні десятиліття ХХ – початок ХХІ століття характеризуються зростанням пильної і глибокої уваги до проблем минулого нашої країни і до правдивого минулого університетів, що входили до складу Російської імперії. Вони все частіше стають предметом для живих дискусій у пресі й на різних наукових конференціях. Інтерес до «університетського питання» викликаний, перш за все, реаліями соціально-економічного і політичного життя країни: адже слідом за розпадом держави, політичною й економічною кризою, у стані системної кризи виявляється й освіта.

Історіографія університетської освіти, у цілому, як і раніше, залишає поза увагою історію окремих освітніх напрямів у межах навчального закладу. Університет розглядається як певна цілісність, неподільна єдність. Однак, багатовікова практика університетського буття підтверджує, що кожен факультет як школа певної спеціальності має свої відмінні особливості. Історико-філологічні факультети, що покликані навчати «ремеслу історика», розглядалися або як складова частина інститутів історичної науки або як місце професійної діяльності вчених-істориків [93].

Сучасна історіографія переживає період зміни парадигм: відбувається руйнування звичних стереотипів розуміння і переоцінка процесів розвитку історичної науки ХІХ століття, формуються нові підходи, нові ракурси, нові предметні поля, здавалося б, добре вивчених проблем. Дослідження,

присвячені біографіям, аналізу творчості вчених-істориків, висвітлення їх викладацької діяльності завжди посідають чільне місце. Для більшості вчених, викладачів навчально-методична діяльність ставала не тільки способом добування засобів до існування, але і можливістю апробувати результати свого наукового пошуку і сферою для активної самореалізації. Роботи історіографічного плану в більшості своїй не орієнтовані на розгляд викладацької діяльності істориків-учених як самостійний об'єкт вивчення. Можна виділити лише невелике коло робіт, що привертають увагу до історико-методичних досліджень в університетах, навчально-методичної роботи професорів [19; 57; 89]. Необхідно відзначити, що є низка робіт присвячених провідним ученим того часу. У дореволюційну епоху дослідники наукової, викладацької, літературної, суспільно-політичної діяльності Т.М.Грановського приділяли увагу не лише його вкладу в історіографію, але політичними поглядами. У радянську епоху акцент змістився у бік наукової діяльності вченого. Так, радянські дослідники дійшли висновку про те, що Грановський поклав початок науковому підходу до вивчення історії Стародавнього світу і Середньовіччя. Крім того, на думку вчених того часу, у його роботах також отримала розвиток концепція феодалізму, так як він зумів підкреслити конфліктні відносини між феодалами і селянами, що співзвучно з марксистською теорією. Однак позитивно оцінювалася лише частина його внеску. Критиці були піддані його погляди на народні повстання в епоху пізнього Середньовіччя, адже він вважав їх проявом фанатизму з боку неосвіченого населення [22].

Важливе місце займають сучасні вітчизняні дослідження. Їх тематика різноманітна: історія університетів [1; 3; 28; 31; 72]; розвиток історичної науки й освіти в університетах [83; 84]; правові засади діяльності університетів [48; 85] та ін. Серед сучасних досліджень важливо виокремити розвідку харківського вченого В. В. Скирди [82]. Монографія присвячена історії розвитку археологічної науки. У роботі наводяться дані про перші археологічні дослідження вчених Харківського університету з моменту його

заснування і до 1920 р., а також аналізується внесок учених у розвиток науки та вивчення ними пам'яток археології. Важливе місце в історіографії проблеми належить дослідженню Б. Л. Корогода. У своїй монографії вчений розкриває шляхи становлення та розвитку вищої історичної освіти в Україні впродовж 1804-1884 рр. [49]. В останнє десятиліття в багатьох університетах проводяться науково-практичні конференції, тематика яких присвячена ролі іноземних учених, викладачів, зокрема істориків в діяльності університетів Російської імперії [25].

Таким чином, історіографія проблеми репрезентує низку важливих напрямків дослідження розвитку історичної освіти впродовж ХІХ – початку ХХ століття. Проте, у процесі дослідження виявлено ряд важливих напрямків, які потребують виявлення, розгляду й детального аналізу.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження акумулюють різноманітні за своїм характером історичні джерела: зокрема державні законотворчі акти, що регулюють, в тому числі, й університетську освіту [34; 81]. А також документи, що характеризують діяльність університетів (збірники постанов, розпоряджень, накази, інструкції, рекомендації тощо) [75; 76; 77; 78; 79; 80]; інших різноманітних структурних підрозділів, культурно-освітніх товариств, музеїв, добродійних фондів та інших структурних підрозділів, що діяли при вищих навчальних закладах, тощо [24; 25; 34; 66; 70].

Нормативні документи, що стосуються діяльності структурних підрозділів вищих навчальних закладів публікувалися в збірниках законів та розпоряджень уряду, збірниках постанов і розпоряджень відповідного міністерства, історичних оглядах діяльності Міністерства, які склали державні чиновники. Для прикладу: «Полное собрание законов Российской империи». Собр. 1-е (1830 р.), «Полное собрание законов Российской империи». Собр. 2-е (1862 р.), Сборники распоряжений по Министерству Народного Просвещения [75; 76; 77; 78; 79; 80; 81;] та ін.

Усю цю джерельну базу умовно можна класифікувати на декілька груп. Зокрема, першу групу джерел можна представити офіційними нормативними документами декількох рівнів, що регулювали діяльність університетів у цілому та історико-філологічних факультетів, зокрема, як адміністративно-організаційних одиниць [35; 36]. Цю групу джерел можна розділити на декілька підгруп. Першу – представляють документи загально університетського рівня, зокрема, Статути Імператорських російських університетів, Правила про зарахування в студенти російських університетів, які регулювали основні принципи функціонування навчальних закладів (штатний розклад, порядок проходження навчального курсу тощо) [65; 70; 71]. Важливу і детальну інформацію для дослідників надають документи більшості університетів – Московського, Дерптського, Віленського, Харківського, Київського та Новоросійського – протоколи засідань університетських і факультетських рад, навчальні плани і програми, розклад занять, огляд викладання й інше [63; 64]. Порівняльний аналіз аналогічних нормативних актів, прийнятих в різні роки (наприклад, Університетські Статути 1804, 1835, 1863 і 1884 рр.) дозволяє зробити висновки про спрямованість, успішність університетської політики уряду, про її включеність у загальну політику держави тощо [16; 17; 91]. Окремо варто відзначити ювілейні університетські збірники, що давали конкретну об'єктивну інформацію про процес становлення і розвитку історичної освіти у вищих навчальних закладах Російської імперії [5; 15; 56; 73].

Другу групу нормативних джерел становлять документи факультетського рівня. До них можна віднести безпосередньо навчальну документацію, адже діяльність на історико-філологічних факультетах визначалася навчальними планами, програмами курсів та іншими документами [29]. Реконструювати процес підготовки, введення в дію, коригування та функціонуванні всіх перерахованих нормативних актів можливо із залученням таких офіційних документів як журнали засідань комісій з підготовки Статутів, зокрема університетського Статуту 1884 р.

Важливою є інформація про характеристику дисциплін, що читалися на історико-філологічних факультетах, склад кафедр історії, дисципліни які викладалися в той чи інший час на певній кафедрі, про тематику лекційних, семінарських (практичних) занять, що міститься в офіційних звітах університетів, про структуру навчальних занять тощо [32; 33; 41; 63; 64].

Окрема група джерел представлена публікаціями членів університетської спільноти і чиновників Міністерства народної освіти, що мають переважно публіцистичний характер. Ці роботи стосуються проблем університетської освіти в цілому, роздумів про сутність, мету, завдання вищої освіти в цілому та історико-філологічної освіти, зокрема. На сторінках цих видань друкувалися, зокрема обговорення основних положень та концепцій університетських Статутів, що є дуже цінним у змістовному відношенні. Аналіз публіцистичних творів, що належать до різних років, дозволяє виділити коло найбільш значимих і актуальних питань університетського життя досліджуваного періоду [65; 74; 86; 92].

Інша група джерел представлена комплексом документів особового походження, що були опубліковані в різний період. До цих джерел, у першу чергу, належать мемуари, автобіографії, спогади та епістолярні твори, насамперед викладачів та випускників університетів і державних діячів досліджуваного періоду [2; 38; 43; 44; 45; 55]. Ці джерела дозволяють побачити університетське життя ніби «зсередини», тобто очима людей, які безпосередньо брали участь у тих чи інших подіях, реконструювати різноманітні аспекти наукового чи студентського життя, які не знайшли відображення в інших документах. Це, зокрема, стосується взаємин між окремими викладачами, студентами, особисте ставлення до подій університетського життя тощо [52].

Особливу цінність такі джерела мають при реконструкції образу викладачів, їх індивідуальних особливостей, методах викладання, професійній майстерності викладачів, створення особливої «наукової» атмосфери професорами-істориками [54]. Ці матеріали дозволяють скласти

досить повні і багатоаспектні портрети викладачів, дослідити методикку викладання історичних дисциплін, виділити основні критерії, за якими колишні студенти оцінювали своїх викладачів. Цікаво, що багато хто з авторів мемуарів до моменту їх написання самі були викладачами і, звичайно, оцінювали своїх вчителів не лише з точки зору студента, але і з точки зору викладача, колеги. Однак, ці джерела мають свої особливості, ставитись до нього потрібно надзвичайно критично. Адже вони мають високий ступінь суб'єктивності. До джерел з високим ступенем суб'єктивності, відносяться некрологи й промови, присвячені пам'яті того чи іншого вченого. Маючи безперечну інформативну цінність, вони, тим не менш, носять, у більшості своїй, компліментарний характер [8; 38; 43].

Окрему, досить велику групу джерел складають історичні та історико-теоретичні твори вітчизняних й зарубіжних істориків. Досить докладно ці джерела досліджені в працях з історії історичної науки з метою вивчення та реконструкції історичної й філософсько-методологічної концепції істориків. Це, як правило, тексти прочитаних лекцій, що створювалися як навчальні посібники для студентів при вивченні певного курсу. У таких дослідженнях розглядаються, в тому числі, навчальні матеріали, що дозволяють мати певні уявлення про методичну систему викладачів університетів [53; 54; 59]. Крім того, серед опублікованих джерел варто виокремити періодичні видання, путівники, «показчики» та каталоги музеїв вищих навчальних закладів досліджуваного періоду, що більш детально характеризують діяльність того чи іншого професора-історика. Крім того існують й статистичні матеріали [36; 55; 56].

Періодичні видання є важливими джерелами з теми дослідження. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти і відразу почав видаватися відомчий журнал «Периодическое сочинение об успехах народного просвещения» (1821-1824 гг.), «Журнал департамента народного просвещения» 1825-1829 рр. та 1830-1833 рр.; «Собрание постановлений по Министерству народного просвещения», 1834-1917 рр.; офіційна переписка

по Міністерству [27]. Зокрема, «Журнал Министерства народного просвещения за 1897 р. у квітневому випуску не лише подає накази по відомству Міністерства народної освіти, але й про призначення професорів Харківського та Новоросійського університетів [27, с.62-63] тощо.

Безперечно цінність представляє окрема група джерел – спогади і автобіографії вчених вищих навчальних закладів, що дають можливість ознайомитися з певними подіями через особисте відношення, що допомагає схарактеризувати проблему більш багатогранно [2; 8; 11; 43; 45; 52; 61; 67; 68]. До джерельної бази відносимо й біографічні словники професорів і викладачів вищих навчальних закладів. Частина нарисів автобіографічні. Зокрема, «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834-1884)» [6], «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Святого Владимира», Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802-1902) [7] та інші [50; 52]. До джерел відносимо наукові праці, навчальні посібники, словники професорів і викладачів університетів, де відображені історичні, педагогічні, історико-методичні дослідження окремих учених [10; 12; 13; 23; 24; 39; 40; 42; 53; 54; 87; 88]. Значні відомості про діяльність університетів досліджуваного періоду знаходимо і в енциклопедичних словниках, зокрема Энциклопедический словарь изд. Ф. А.Брокгауз, И. А. Ефрон под. ред. И. Е. Андреевского в Т. 22 [58; 97] та ін. Відомості про наукову діяльність викладачів Глухівського вчительського інституту ми знаходимо у «Ежегоднику», який інститут встиг видати лише в 1912 та 1913 роках [23; 24].

Таким чином у своїй сукупності використані джерела, становлять комплекс взаємодоповнюючих документів, вивчення яких дозволяє наблизитися до вирішення поставлених у дослідженні завдань.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНИХ РЕФОРМ

2.1. Розвиток історичної науки в університетах Російської імперії

У Російській імперії університетська освіта з'явилася з ініціативи та на кошти держави значно пізніше, ніж у Європейських країнах. Це давало можливість використовувати кращий досвід європейських країн, хоча слід відзначити, що в умовах абсолютистського антидемократичного режиму він упроваджувався повільно й з великими труднощами.

Університет (від лат. *universitas* – цілісність, сукупність, спільність) – багатопрофільний вищий навчально-науковий заклад, що веде підготовку висококваліфікованих кадрів з широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних, а також інших гуманітарних наук. Університети забезпечують глибоку теоретичну підготовку випускників до майбутньої науково-практичної та педагогічної діяльності. Виникнення університетів було викликано потребами економічного розвитку суспільства, зростанням міст, розвитком ремесел і торгівлі, підвищенням культури. Цьому також сприяло виникнення в епоху середньовіччя нових філософських течій, а згодом схоластики, яка прагнула примирити розум і віру, філософію й релігію, і важливо відзначити, одночасно розвивала формально-логічне мислення тощо [83, с. 152].

Сформована в Російській імперії університетська система освіти складалася лише з державних навчальних закладів, що називалися імператорськими й перебували в підпорядкуванні Міністерства народної освіти. Варто відзначити, що російські університети суттєво залежали від пожертвувань (на них будувалися університетські споруди, створювалися бібліотеки, виплачувалися іменні стипендії тощо), оскільки знаходились на державному бюджеті [83, с. 155]. Важливим є той факт, що Олександр І закликав робити пожертвування на користь училищ та університетів.

На початку XIX століття у Московському університеті кількість студентів на всіх факультетах і курсах зазвичай не перевищувало сотні осіб. Тому плани Катерини II по створенню нових університетів були не на часі й не були здійснені. Павло I також увів певні обмеження в галузі освіти, які позначалися не лише на університетах, зокрема скоротилася й кількість середніх навчальних закладів. У цей час було накладено заборону на ввезення книг з-за кордону й одночасно припинено відправку молоді за кордон з метою отримання освіти й підготовки до професорської діяльності. Проте в країні в цей час не вистачало професорів для викладання багатьох дисциплін тощо. Проте були й позитивні тенденції. Так, зокрема, Павло I підписав Указ про створення Дерптського університету. Це відбулося на прохання дворянства Прибалтики, спеціально для дворянських дітей з цього регіону, у зв'язку із заборонаю молоді виїздити на навчання в закордонні університети. Однак відкриття Дерптського університету затрималося до 1803 року [1, с. 76]. У додатку А подано перелік університетів які функціонували в Російській імперії впродовж XIX століття.

У перші роки правління Олександра I відбулися нові зміни в діяльності університетів й були безпосередньо пов'язані з тими реформами, які на той час здійснювались. Спершу було знято заборони, що були запроваджені при попереднику, імператору Павлу I. У цей час в Російській імперії функціонували Московський й Віленський університети, що базувався на основі головної литовської школи, з 1803 року – Дерптський. У загальній реформі освіти університетам було відведено почесне місце.

Відомо, що на початку XIX століття Російська імперія ділилася на округи. Тому, згідно із затвердженими імператором у 1803 році Попередніми правилами народної освіти, саме університети повинні були стати центрами навчальних округів і курувати всі навчальні заклади на території свого округу. У зв'язку з цим постало питання про необхідність відкриття нових університетів. При визначенні міст де вони мали б розміститись, враховували, перш за все, можливості забезпечення навчального процесу

викладачами й забезпечення потенційними студентами. Тобто одним із головних критеріїв мав виступати, насамперед, наявність гімназій, що дозволяло набирати студентів і запрошувати їх викладачів на роботу в університети. Такими містами стали Харків і Казань, крім того, у перспективі планувалось створення університетів у Києві, Тобольську й інших значних містах. Саме тому в 1804 році спочатку було відкрито Казанський університет, у 1805 – Харківський, а в 1819 – Петербурзький [1, с. 121].

Міністерство народної освіти постановило, що підпорядкування всіх університетів доцільно зробити безпосередньо самому міністрові. Показово, що ініціатором відкриття університетів у Російській імперії, став нащадок українського козацтва 63-річний граф Петро Завадовський, який обіймав посаду першого міністра народної освіти в царській Росії. Необхідно відзначити, що до 1804 року кожен університет працював за своїм Статутом. Варто також відзначити, що перший загальнодоступний Статут (1804 р.) відображав основні прогресивні принципи академічної практики європейських університетів. Насамперед передбачав внутрішню автономію навчального закладу, мав вільну виборність ради і ректора (затверджувався верховною владою). Крім того, відбувалось обрання за конкурсом професорів; факультетські збори мали особливі права в формуванні навчальних курсів тощо. Правове становище університетів визначалося університетськими статутами та численними постановами, розпорядженнями, інструкціями Міністерства народної освіти. На зміст статутів впливали, по-перше, політика уряду, по-друге, університетське життя в європейських країнах [48, с. 23].

Як уже відзначалося, перший університетський Статут з'явився в 1804 році. Він був складений В. Н. Каразіним і поширювався на Московський, Казанський, Харківський і Петербурзький університети. Інші навчальні заклади – Дерптський, Віленський, Гельсінгфорський і Варшавський університети керувалися спеціально складеними для них документами. Статут надавав університетам досить широкі автономні права. У своєму

учбовому окрузі вони ставали вищими науковими, адміністративними й цензурними органами для всіх навчальних закладів. Керувала університетом рада професорів, яка обирала ректора, деканів і професорів, визначала порядок навчального процесу, контролювала роботу господарських підрозділів тощо [48, с.51].

За університетським статутом 1804 року існувало чотири факультети: моральних і політичних наук, фізико-математичного, медичного, словесного. Університети вважалися всестановими навчальними закладами. На університет покладался обов'язок вести наукові дослідження в інтересах розвитку різноманітних наук та економічної складової країни. Була введена практика стажування викладачів за кордоном, що дозволило знайомити студентів з основними напрямками розвитку іноземних наук.

Головним завданням університетів вважалася підготовка чиновників для державної служби. Університети розглядалися як центри навчальних округів; їм підпорядковувалися гімназії, повітові і парафіяльні училища. Для підготовки вчителів середньої школи були відкриті педагогічні інститути при університетах: Московському і Дерптському (1804 р.), Харківському (1811 р.), Казанському (1812 р.), Київському (1834 р.), що діяли до кінця 50-х років XIX століття. При Дерптському університеті працював професорський інститут, випускники якого викладали у вищій школі [1, с. 123].

За Статутом університети отримували більшу автономію й небачену в тодішній Росії демократію при вирішенні своїх внутрішніх питань. Проте, не дивлячись на ряд позитивних прикладів, все ж не вдалося ввести у вітчизняних університетах, зокрема, за прикладом німецьких, свободу викладання, тому, що не вистачало професорів. А також і свободу слухання через недовіру до самодіяльності студентів. Усією навчальною роботою керувала Рада під головуванням ректора, яка у своєму складі мала професорів і ад'юнктів, тобто їх помічників. Господарські питання вирішувала і судова влада. Головне керівництво здійснювалося Правлінням, у яке входили: ректор-голова, декани факультетів, обов'язково засідатель,

який призначався попечителем й обирався серед ординарних професорів. Університет міг мати власну друкарню, утримувати свою гімназію, створювати вчені товариства з різноманітних наук, проводити власну цензуру для книг, які видавалися в друкарні та виписувалися із-за кордону.

Особливе значення мало те, що за статутом здійснювалася виборність ректора, деканів, професорів і ад'юнктів. Основні питання університетського життя обговорювалися й вирішувалися колегіально, а саме Радою і Правлінням університету, факультетськими зборами тощо. Ректор і декани, якщо приймали одноосібні рішення з важливих питань, повинні були доповідати про них на Раді або зборах. Вони також звітували перед черговими виборами про виконану роботу. Важливо, що за статутом ректор обирався терміном лише на один рік. Проте з 1809 року було встановлено трирічний термін повноважень ректора. Варто зазначити, що загальнополітичний державний курс часто змінювався, ставлення влади до науковців і наукової освіти часто були суперечливими й непослідовними. Все це викликало певні труднощі в діяльності університетів. Зокрема, Міністерство народної освіти часто в університетах призначало ревізії, що неодноразово приводило до відставки професорів, виключення з програм окремих навчальних курсів та ін. [91, с. 33].

Відомо, що Московський університет було відкрито в 1775 році. Як відзначали численні сучасники і дослідники, початок XIX століття було дуже плідним періодом у діяльності Московського університету. Цьому процесу з значній мірі сприяв його піклувальник Михайло Муравйов. За участю Муравйова змінився склад професорів, з'явилося багато російської молоді, яка отримала освіту в кращих університетах Європи. Значну кількість дисциплін почали викладати російською мовою, а не іноземною. Так, зокрема, сенатор С. П. Жихарєв, який навчався в 1805-1807 рр., повідомляв своєму другові, що п'ять предметів викладалося французькою мовою, три – німецькою і одинадцять – російською [96, с. 19-20].

При Московському університеті було відкрито кілька наукових товариств, які відіграли значну роль у розвитку вітчизняної науки. Так, зокрема в 1804 році було створено Товариство історії та старожитностей російських, в 1805 році – Товариство з медичних та фізичних наук, згодом Товариство випробувачів природи тощо. Зростанню авторитету університетів сприяв Указ 1809 року, який було підготовлено реформатором і законотворцем М. М. Сперанським (1772-1839 рр.). Згідно з цим документом провадження у 8-й чин Табеля про ранги (колезький асесор) стало можливим тільки для тих, хто закінчив університет або здав екстерном іспит за його програмою [96, с. 32].

Корпус Московського університету постраждав під час війни з Наполеоном в 1812 р. Довгі роки будівлі університету не відновлювалися, і лише в 1817 р. під керівництвом відомого архітектора Д. Жилярді почалася реставрація, в основному, на пожертвувані кошти. У процесі реставрації були внесені зміни в архітектурний стиль, будівлю в більшій мірі наблизили до античних зразків. Університет отримав від тисяч дарувальників книги, прилади, інструменти, колекції, що допомогло в його повному відродженні.

При вступі до університету кожен студент отримував табель латинською мовою, де перераховувалися навчальні предмети та імена професорів, що їх викладали. Необхідно зазначити, що ректор власноручно відзначав у таблиці кожного студента, які треба було б, на його розсуд, лекції обов'язково слухати. Ранкові лекції починалися при свічках з 8 ранку, з 12 до 14 годин – обідня перерва, а потім заняття тривали ще 4 години [49, с. 57].

Чимало дослідників і сучасники відзначали, що після 1815 року ставлення Олександра I до освіти в цілому, і до університетів зокрема, серйозно змінилося. Особливо це проявилось в призначенні в 1816 році князя О. М. Голіцина (1773-1844 рр.) міністром народної освіти і об'єднанні в 1817 році в одному міністерстві питань освіти і духовних справ. У зв'язку з об'єднанням у всіх університетах відкривалися кафедри богослов'я, що не були передбачені Статутом. Окрім реформи духовних шкіл, за князя

Голіцина було створено «Російське Біблійне товариство», яке під президентством князя переклало російською мовою Біблію і поширило більш ніж 400 000 її примірників. Чинників, працівників цього товариства І. Попова, Л. Магніцького, Д. Рунича, К. Кавеліна Голіцин поставив керувати вищою освітою, де насаджували клерикалізм. У результаті чого безліч професорів були звільненні за недостатню набожність. Магніцький вимагав зовсім закрити підопічний йому Казанський університет. Взагалі, в останнє десятиліття царювання Олександра I почався справжній похід проти університетів. Повністю ігнорувався Статут 1804 р., як ліберальний і неприйнятний для функціонування в умовах Росії. Так, зокрема, ректор Московського університету Антон Антонович Прокопович-Антонський (1762-1848 рр.) писав у 1818 році про дуже погане ставлення до професорів університету, які роками не отримували нових чинів, не могли дослужитися вище статського радника, робота в університеті не цінувалася. До речі, Прокоповича-Антонського впродовж 1818-1826 рр. тричі обирали ректором Московського університету [1, с. 134].

Урочисте відкриття Імператорського Дерптського університету відбулося травні 1802 року, але офіційний запис студентів почалася ще у квітні 1802 року. Лекції розпочалися з 1 (13) травня 1802 р. Після створення міністерства народної освіти університет перейшов під його підпорядкування. За затвердженням у 1803 р. статутом університету, йому надавалася повна автономія.

Олександр I 12 (24) грудня 1802 р. підписав «Акт постанови для Імператорського університету в Дерпті. Спроектований прибалтійськими баронами навчальний заклад надовго став «особливим» в університетській системі Російської імперії. Дерптський університет був переважно німецьким за складом викладачів та студентів, викладання проводилося німецькою мовою. До кінця XIX століття серед значної частини населення Прибалтики, особливо його освіченої верстви, російська мова отримала широке поширення, тому що прибалтійські німці були фактично двомовні. У цих

умовах з'явилася можливість ввести в Дерптському університеті навчання російською мовою.

Одним із головних діячів цього університету був випускник Штутгартського університету Георг Фрідріх Паррот (1786-1852 рр.), згодом його ректор. До приїзду в Росію займався викладацькою діяльністю у Німеччині та Франції. Завдяки тому, що у вченого налагодилися тісні контакти з урядовими колами, зокрема, з високопоставленими чиновниками, які відали освітньою системою Росії в першій чверті XIX століття, він вчасно отримував фінансову допомогу для організації діяльності структурних підрозділів Дерптського університету [7, с.455-456].

Необхідно відзначити, що статут 1804 р. був важливим кроком у розвитку університетської освіти в Російській імперії, створив небачену в умовах самодержавства автономну освітню систему, сприяв підвищенню престижу університетів і вдосконаленню їх діяльності. Проте, не дивлячись на цей Статут залишався, в основному, на папері й не відповідав навколишній дійсності.

Харківський університет було урочисто відкрито 17 (29) січня 1805 року. Велика заслуга в цьому належала В.Н.Каразіну (1773-1842 рр.). Саме Василь Назарович Каразін доклав багато зусиль, щоб підняти громадськість на створення в місті університету. Завдяки діяльності Каразіна на облаштування цього навчального закладу проводився збір коштів, зокрема у Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях було зібрано понад 600 тис. крб. пожертвувань. Хоча не вдалося відразу укомплектувати всі кафедри, але заняття розпочалися своєчасно й за університетською програмою. До початку занять працювали 25 викладачів з необхідних 45, в більшості своїй це були іноземці. Першим ректором Харківського університету було призначено професора Івана Семеновича Ризького (1759-1811 рр.). Як уже зазначалось, вибори ректора на той час відбувалися щорічно, але він залишався на цій посаді до самої смерті (1811 р.), крім 1807 р., коли ректором був обраний професор Ілля Федорович Тимковський

(1773-1853 pp.) [82, с. 9].

Набагато складніше проходило становлення університету в Казані, де він перші роки існував як придаток гімназії, директор якої став професором і ректором. Тільки до десятиріччя свого існування університет остаточно оформився як вищий навчальний заклад, хоча вже серед студентів третього прийому був Микола Іванович Лобачевський (1792-1856 pp.). Серед перших студентів Казанського університету було зараховано Сергія Тимофійовича Аксакова (1791-1859 pp.), в майбутньому відомого письменника.

Нові вимоги до університетів та Академії наук, що виникли в процесі реформ Олександра I, викликали необхідність у розробці нових статутів. За статутом 1804 р. університет ставав центром навчального округу, а з шести ординарних професорів створювалася училищна рада університету, яка повинна була здійснювати контроль за всією роботою гімназій і училищ округу, а професори систематично їх інспектували.

У 1816 р, за вказівкою Олександра I, було відкрито Варшавський університет, але він мав чисто польський характер, мав свій особливий статут, який абсолютно не був пов'язаний з російськими університетами і проіснував всього 15 років.

Поступово по всій країні вводилися «нові порядки». У Харківському університеті тривалий час ці нові порядки не вводилися, як це було зроблено, до прикладу, в масштабах Казанського й Петербурзького університетів. Ці зміни полягали в наступному: було звільнено чимало професорів, у результаті їх залишилося 8 замість необхідних 28; було встановлено обмеження при виборі ректора й деканів; існувала посилена цензура і було заборонено багато старих видань, навіть тих, що надруковано з дозволу та за участю Катерини II. За пропозицією харківського піклувальника з 1824 року Міністерство народної освіти почало вимагати щоб кожен професор представляв у Раду докладний конспект лекцій із зазначенням джерел, які були використані в підготовці до лекції. Без такого звіту не дозволялося проводити викладацьку діяльність.

Царювання Миколи I насичене багатьма важливими подіями, що мали важливе значення для функціонування університетів країни. З одного боку, як відзначали багато сучасників, Микола I не відчував поваги до університетів, особливо Московського. Адже добре відомо, що його вихованцями були чимало видатних декабристів (Микита і Олександр Муравйови, Сергій Трубецькой та ін.). Цар підозрював, що в університетах процвітають вогнища вільнодумства, що для нього особисто, як для самодержця, було неприпустимим. Одного разу він особисто захотів пересвідчитись у цьому. Приїхавши в університет, Микола I одразу захотів перевірити студентські кімнати. Своїм підданим наказав перетрусити всі студентські ліжка і під одним матрацом виявили зошит віршів поета й перекладача Олександра Полежаєва (1804-1838 рр.). У 1826 році за особистим наказом Миколи I його було віддано в солдати. Незабаром після цього для всіх студентів ввели студентські мундири, що для бідних студентів матеріально було дуже складно зробити. З іншого боку, Микола I, був людиною досить мудрою, тому добре розумів необхідність розвитку освіти, у тому числі й університетської, задля процвітання й стабільного функціонування держави. Тому університети продовжували існувати. Внаслідок певних обставин одні заклади закривалися, замість них відкривалися нові. У цей час були досягнуті значні успіхи в розвитку університетської освіти. У багатьох університетах почалося формування вітчизняних наукових шкіл. Одночасно вживалися заходи щодо обмеження можливостей отримання університетської освіти представниками непривілейованих станів [3, с. 124].

У 1819 році Росія поповнилася новим університетом – Петербурзьким. Олександром I ще в 1803 році прийняв рішення про його відкриття. Проте Міністерство народної освіти і піклувальник Петербурзького навчального округу М. М. Новосильцев на 15 років затримали виконання цього рішення. Замість університету в Петербурзі було відкрито педагогічний інститут, який згодом було перетворено в Головний педагогічний інститут. Цей навчальний

заклад мав пристойний професорський склад, тому успішно готував кадри викладачів для навчальних закладів країни.

Петербурзький університет спочатку мав три факультети: філософських і юридичних наук, фізичних і математичних наук, історичних і словесних наук. Професорський склад нового університету виявився дуже кваліфікованим: відомі іноземні вчені, головним чином з Німеччини, серед них виділявся професор статистики Карл Теодор (Федорович) Герман (1767-1838 рр.), історик, статистик, економіст, академік Петербурзької Академії наук. Він був автором першого в Російській імперії дослідження по демографії та першим автором в Російській імперії таблиці смертності. Працювали також інші російські вчені, що отримали належну підготовку за кордоном. Серед них особливо варто відзначити відомого професора філософії, викладача Петербурзького університету, учителя О.С.Пушкіна, одного із послідовників німецького філософа Шеллінга Олександра Івановича Галича (1783-1848 рр.). До речі, в 1821 році його було усунено від викладання. Він був серед тих професорів, що були звинувачені в «безбожництві» сумно відомим масоном-містиком Дмитром Руничем. Варто відзначити діяльність професора загального права Олексія Васильовича Куніцина (1807-1883 рр.) та професора статистики й географії, історика, академіка Петербурзької академії наук Костянтина Івановича Арсеньєва (1789-1865 рр.) та ін. [96, с. 112].

Одна з найскладніших проблем для університетів знову стала на часі – питання про кадри, адже були звільнені кращі професори університетів. У Петербурзі йшли розмови про перетворення університету в педагогічний інститут, щоб готувати викладачів гімназій і професорів. Академік Г. Ф. Паррот запропонував провести докорінне перетворення російських університетів. Адже у тому вигляді вони були нікчемні й марні через відсутність хороших професорів. Потрібно було терміново готувати молодих, талановитих учених. Тому спочатку потрібно було всіх старих професорів, які залишилися, звільнити і замінити новими вітчизняними ученими. Слід

було залишити тільки три університети: Московський, Казанський і Харківський. У кожному з них необхідно відібрати по 32 найкращих студента (по числу кафедр) і відправити їх на 5 років навчатися в Дерпт, що не постраждав від погромів, а потім ще на 2 роки до Німеччини. Після їх повернення замінити всіх старих професорів. Ідеї Паррота потрапили на підготовлений ґрунт, і в 1828 році в Дерптському університеті було відкрито професорський інститут, який готував кадри для російських університетів, але в меншому масштабі, ніж пропонував Паррот. Крім того, у жовтні 1827 року Микола I наказав відправити за кордон 20 кращих студентів Петербурзького університету для підготовки до професорського звання. Тих студентів, хто вивчав філософію і право, направляли в Берлін. Для вивчення природничих наук направляли слухачів до Парижа. Одночасно в Петербурзі знову було відкрито Головний педагогічний інститут [3, с. 221].

Досить високий рівень викладачів зберігся лише в Московському університеті, але й тут, судячи зі спогадів випускників, на три-п'ять хороших викладачів знаходилися п'ятнадцять-двадцять слабких професорів. Лише з середини 30-х років XIX століття, коли в Росію повернулися студенти із закордонного стажування з Дерпта, Берліна, Парижа, рівень викладання та університетської науки значно підвищився.

За указом Миколи I від 8 листопада 1833 року в Києві було створено Імператорський університет Св. Володимира у складі юридичного та філософського факультетів. Першим ректором Київського університету був професор М. А. Максимович (1804-1873 рр.), який сприяв проникненню російського впливу в науку й освіту, проте зберігаючи при цьому найкращі відносини з польськими професорами. У наступні роки в Київському університеті Святого Володимира було відкрито медичний факультет.

Починаючи з 1835 року вступив в дію новий Статут імператорських університетів. Цей статут значно скоротив автономію університетів, міністром народної освіти було введено призначення керівних посадових осіб – ректора, проректора і професорів; з університетів у підпорядкування

окружних канцелярій міністерства народної освіти були передані початкові і середні школи. Університети повністю підпорядковувались владі попечителів навчальних округів. Обмежувався прийом студентів до університетів. У 30-х роках XIX століття була встановлена плата за навчання, крім того, були скорочені поїздки професорів за кордон.

За Статутом 1835 року університети поділялися на факультети: історико-філософські, фізико-математичні, юридичні, медичні (в Петербурзькому університеті відкритий східний факультет, але не було медичного). Положеннями 1819 року і 1837 року була оформлена загальноросійська система присудження вчених ступенів і звань. До середини XIX століття в п'яти університетах (крім Віленського і Варшавського закрито в 1831 р.) навчалися понад три тисячі студентів – близько двох п'ятих від усіх студентів країни (найбільша кількість – понад 800 осіб навчалися лише в Московському університеті). У результаті полеміки в суспільстві, що розгорнулася у зв'язку з прийняттям університетських Статутів, багато положень Статуту 1835 році в 50-х роках XIX століття були скасовані [17, с. 14-15].

Статут наділяв великими правами факультетські збори, вирішував важливі питання: розподілу лекцій, проведення екзаменів, присвоєння ступенів тощо. Щоб отримати ступінь магістра або доктора, необхідно було витримати велику екзаменаційну програму в присутності всіх членів факультету і 2 членів Ради, що виділялися від інших факультетів за жеребом. Декан разом та двома професорами з допоміжних наук проводили з претендентом попередню бесіду, підсумки якої доповідалися на факультетських зборах. Факультетські збори мали вирішувати відмовити або призначити день публічних випробувань. У випадку, коли факультет відмовляв претенденту у випробуваннях, повторне звернення з проханням про допуск можливим був лише на наступний рік [3, с. 311].

Статут 1835 року змінював структуру університету: створювалося три факультети – медичний, юридичний, філософський з двома відділеннями

(фізико-математичне та історико-філологічне), кількість кафедр збільшувалася до 53, уперше формувалися кафедри російської історії, історії та літератури слов'янських мов і деякі інші. У кожному університеті відкривалася загально університетська кафедра богослов'я, церковної історії та церковного законодавства для всіх студентів греко-російського віросповідання. Крім лекторів з іноземних мов, в університетах навчали студентів вчителі малювання, фехтування, музики, танцю, а в Казанському та Харківському – верхової їзди [5, с.141-142].

За новим Статутом всі студенти, що вступали в університет складали іспити. Від екзаменів могли звільнити тільки тих, хто закінчив гімназію з хорошим атестатом. Термін навчання був продовжений на юридичному та філософському факультетах до 4 років, а на медичному – до 5. Встановлювалися канікули: з 10 червня по 22 липня і з 20 грудня по 12 січня. Студенти, що відмінно закінчили університет, могли відразу отримати ступінь кандидата, а решта допускалися до іспиту на кандидата. Статут розширював адміністративний нагляд за студентами, зобов'язував їх носити певну форму. Статут передбачав, щоб університет мав свою цензуру, вільно і безмитно випишував з-закордону навчальні посібники, зарубіжна література для університетів не піддавалася цензурі. Університети отримали право засновувати особливі вчені товариства для спільного вивчення будь-якої науки, статuti яких затверджувалися міністром.

Оцінюючи в цілому Статут 1835 року, можна відзначити, що він вже сильно відійшов від статутів західно-європейських університетів, що в ньому відображені багато рис власне російської системи. Він зіграв велику роль в успіхах російської освіти в наступне десятиліття.

Сучасники і дослідники відзначали, що десятиріччя після прийняття Статуту 1835 року було дуже плідним для російських університетів. Так, зокрема Сергій Семенович Уваров (1786-1855 рр.), який в 1832 році перебував на посаді заступника міністра, а в 1833-1849 рр. обіймав посаду міністра народної освіти пов'язував це з впровадженням в університетське

життя своєї триєдиної формули. На замовлення царя Миколи I він у 1834 році написав російську великодержавницьку доктрину, яка через півстоліття здобула назву «Теорії офіційної народності». Популярна в подальшому формула з неї – «Православіє-самодержавіє-народность» – є перекладом-калькою з німецької. С.Уваров запозичив у німецького історика Гейнріха Людена (1778–1847 рр.) його тріаду: «батьківщина-народ-держава». Але, очевидно, були інші обставини, що забезпечили успіхи університетів. Серед них можна відзначити: упорядкування всередині університетського життя у зв'язку з прийняттям Статуту, зміна професорського складу після повернення з європейських університетів і Дерпта великої групи молодих, талановитих і широко освічених викладачів, створення перших солідних наукових шкіл у російських університетах, перехід до викладання більшості предметів російською мовою тощо [3, с. 243-244].

Якщо в цілому за царювання Миколи I відбулися якісні зрушення в розвитку університетської системи в Росії, то кількість університетів навіть скоротилося, а загальна кількість студентів залишилося без змін.

У 1848 році у зв'язку з революційними подіями в Європі, Міністерство народної освіти розіслало попечителям навчальних округів циркуляр, яким зобов'язувало їх звернути увагу на дух викладання в навчальних закладах та на благонадійність їх керівників, викладачів, на поведінку і настрої студентів. У 1849 році з'явилося «Положення», що відміняло виборність ректорів і деканів. Відтепер ректор і декани призначалися і звільнялися міністром, а не Радою університету. Крім того, міністр розсилав інструкції, що сприяли кращому нагляду за навчальним процесом. Зокрема, перед початком лекцій професори повинні давати декану детальну їх програму. Програми розглядалися на факультетських зборах та затверджувалися ректором. Декани повинні були відвідувати лекції професорів з метою контролю їх викладання, про всілякі відступи повідомлялось попечителю, а той – міністру. Спеціальні «Циркулярные предложения» стосувались підготовки і захисту дисертацій на здобуття вчених ступенів. Тут також здійснювався

суворий контроль. Вимагалось, щоб магістерські і докторські дисертації були «благонамеренного содержания» і при захисті не допускались висловлювання «противные нашему государственному устройству» та ін. [1, с. 12].

Таким чином розвиток історичної науки в університетах Російської імперії впродовж першої половини XIX століття відбувався поступово, але з певними труднощами.

2.2. Вивчення історичних дисциплін в університетах та створення історико-філологічних факультетів.

У Російській імперії впродовж першої половини XIX століття сформувалася класична університетська освіта. Її невід'ємними складовими стали історія та філологія. У січні 1803 року Олександр I затвердив «Попередні правила народної освіти» – державний план нової навчально-освітньої системи в країні. Цими правилами передбачалося відкриття в Росії 3 нових університетів – у Санкт-Петербурзі, Харкові та Казані. 5 листопада 1804 року імператор підписав Статут Казанського університету, який передбачає створення 4 відділень і 28 професорських кафедр. У складі «Відділення словесних наук» в числі 6 кафедр були такі: «Всесвітньої історії, статистики та географії» і «Східних мов (викладання арабської і перської, при потребі – єврейської і сирійської)» [31, с. 112].

У 1804 році обійняти посаду на кафедрі всесвітньої історії Казанського університету запросили вихованця німецького університету німця П.А.Цепліна, що працював домашнім учителем в Санкт-Петербурзі. Така кадрова політика була не випадковою, адже в той час в Російській імперії ще не було професорів історії.

Піклувальник Казанського навчального округу в своєму поданні на ім'я міністра народної освіти писав: «До виконання Височайше конфірмованих Статуту Казанського Університету без професорів приступити і наповнити місця їх інакшими неможливо, як згодом. Щоб зробити йому (Університету)

відкриття, маю честь представити на затвердження Вашого сіятельства: 1. Вчителя історії та географії, інспектора над класами Казанської гімназії Іллю Яковкіна в званні професора історії, географії та статистики Російської імперії». На кафедрі всесвітньої історії викладав інший німецький професор І.М.Томас. Професор П.С.Кондирєв вивчав мусульманську історію, активно займався розвитком релігійної школи у татар.

Не набагато краще складалася ситуація і в столичному університеті. Першим професором загальної історії в Санкт-Петербурзі став, отримавши богословську освіту, німець з Сілезії Ернест-Веніамін-Соломон Раупах. У С.-Петербурзі він прибув на місце пастора, але одинадцять років служив домашнім вихователем. Цей домашній учитель за повною відсутністю в Росії професійних істориків зарубіжних країн був прийнятий в Головний педагогічний інститут, який в 1819 році було реформовано в університет. Варто зазначити, що першого петербурзького професора загальної історії в 1821 року з країни вислали за його ліберальні погляди [31, с. 71].

Значний внесок у розвиток історичної науки й освіти внесли вчені інших університетів Російської імперії. Наприклад, вчені Імператорського Дерптського університету, який заснований в 1802 році а в 1893 році був перейменований в Імператорський Юр'ївський університет. Цей навчальний заклад надовго став «особливим» в російській університетській системі. Дерптський університет був переважно німецьким за складом викладачів і учнів, викладання велося також на німецькій мові. До кінця XIX століття серед значної частини населення Прибалтики, особливо його освіченої верстви, російська мова отримала широке поширення, прибалтійські німці були фактично двомовні. У цих умовах з'явилася можливість ввести в Дерптському університеті навчання російською мовою, не ущемляючи прав студентів і викладачів [7, с.423].

Після 1825 року нова влада в Російській імперії відразу звернулася до проблеми підготовки власних кадрів фахівців з загальної історії. У 1827 році наказом Миколи I при Дерптському університеті було створено так званий

Професорський інститут для підготовки викладачів-всесвітньої історії. Початком сучасного уявлення про систему роботи історичних кафедр і зміст роботи кафедри загальної історії в Російській імперії можна вважати лише діяльність в 1839 році кафедри загальної історії під керівництвом Т.М.Грановського в Московському університеті [46, с. 12].

Серед викладачів історії Дерптського університету особливо важливо виділити таких науковців: Георг Фрідріх Пешман (1761-1812 рр.) – ординарний професор загальної історії, статистики та географії. Народився в Саксонії, закінчив Лейпцігський університет, отримав ступінь магістра філософії в 1789 році. Починаючи з 1803 року очолював кафедру загальної історії в Дерптському університеті, працював помічником директора університетської бібліотеки. А з 1804 року був одним з трьох директорів вчительського інституту, який функціонував при університеті. В університеті викладав такі дисципліни: «Вступ до державознавства» (1802 р.); «Історична етнографія» (1804 р.). Займався перекладацькою діяльністю. Зокрема перекладав твори стародавніх істориків, керував заняттями студентів по латині, англійській та німецькій мови, навчав їх декламації. Знайомив вихованців з методологічними прийомами викладання історії, керував роботою студентів по інтерпретації обраних уривків текстів древніх істориків в усному і письмовому викладі. Крім того впродовж 1801-1810 рр. викладав в університеті педагогіку й дидактику [7, с.475].

Професор Філіп Густав Еверс читав лекції з загальної історії: «Історії середніх віків», «Нової історії», «Стародавньої історії», «Римської історії», «Історії Європи від початку Французької революції до Паризького світу 1814 р.», «Історії Європи в 1812-1815 рр.», «Історії європейської державної системи від 1786 р. до 1815 р.» та ін. [7, с.476].

Фрідріх Крузе (1790-1866 рр.) ординарний професор історичних наук. Закінчив Лейпцігський університет. Отримав ступінь магістра філософії в 1813 році займався стародавньою німецькою історією, сприяв заснуванню при Сілезькому патріотичному товаристві історичної секції. У 1818 році був

обраний ординарним професором. За короткий час опанував російську мову і свої наукові праці друкував російською мовою. Читав різноманітні дисципліни: «Історію середніх віків», «Давню історію», «Історію східної і північної Європи», «Історію німецького права і закладів», «Новітню історію Росії», «Біблійну географію з оглядом старожитностей іудейського народу», «Історію папської ієрархії в Туреччині», «Гомерівську географію і старожитності» та ін., проводив практичні заняття зі студентами.

Захоплювався археологією. У 1839 році очолив експедицію в Прибалтику на яку з державної скарбниці було виділено 3000 крб. У нагороду за успішне виконання цього доручення отримав річний оклад платні. У 1843 році при університеті організував музей вітчизняних старожитностей. Усіляко сприяв розвитку історичних досліджень в краї. Був одним із засновників Товариства історії і старожитностей Прибалтійського краю в Ризі і Вченого естонського товариства в Дерпті, а також був дійсним членом або членом-кореспондентом кількох учених товариств, в тому числі і членом Королівського Датського товариства вивчення північних старожитностей в Копенгагені. У 1838 році його було обрано деканом філософського факультету [7, с. 487]. У 1820-х рр. Дерптський університет вважався із найкращих за складом викладачів і з 1828 року отримав статус інституту для підготовки професорів в інших російських університетах.

Упродовж ХІХ століття в університетах відбувався подальший розвиток різних напрямків історичної науки вітчизняними вченими. Наприклад, Тимофій Миколайович Грановський (1813-1855 рр.) історик-медієвіст, що заклав основи наукової розробки західноєвропейського середньовіччя в Росії, ординарний професор і декан історико-філологічного факультету Московського університету.

У грудні 1835 року попечитель Московського навчального округу граф С. Г. Строганов запропонував Т.М.Грановському очолити кафедру загальної історії в Московському університеті і для приготування до професорського звання направив його в Берлінський університет. З 1836 року в Берліні він

слухав лекції історика Л. Фон Ранке (1795-1886), правознавця Ф. К. Савіньї (1779-1861); вивчав праці Г. Ф. Гегеля (1770-1831 рр.). Навесні 1838 року в Празі він спілкувався з істориком-славістом П. Шафариком (1795-1861 рр.). З вересня 1839 року Грановський приступив до роботи на кафедрі загальної історії Московського університету, читав курс лекцій з історії західноєвропейського середньовіччя, а потім – стародавньої історії та історії Нового часу. У 1843-1844 рр. він читав перший цикл публічних лекцій з історії середніх віків [63, с.27].

Інший вчений Ізмаїл Іванович Срезневський (1812-1880 рр.) у майбутньому декан історико-філологічного факультету Петербургського університету впродовж 1839-1842 рр. з науковою метою та у зв'язку з підготовкою до професорського звання із славістики відвідав ряд слов'янських земель. Його вважають учнем чеського і словацького славіста Павла Йозефа Шафарика (1795-1861 рр.). У 1842 році він став першим професором-славістом у Харківському університеті, де читав курси з історії та слов'янських мов. У 1846 році, захистивши дисертацію «Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям», став першим у Російській імперії доктором слов'янської філології. Упродовж 1847-1880 рр. професор кафедри слов'янознавства Петербурзького університету, з 1851 року – екстраординарний, а з 1854 року – ординарний Петербурзької Академії Наук [64, с. 17].

Заняття Срезневського етнографією України, історією, народною словесністю тощо почалися дуже рано. У передмові до свого видання «Запорожская старина» (Харків, 1833-1838 рр.) Срезневський говорить про семирічний час збирання матеріалів для цієї книги, що почався, отже, з самого вступу його в університет. Поїздки по Харківській, Полтавській і Катеринославській губерніях (здебільшого на літні «кондиції») пробудили в Срезневського гаряче захоплення народним побутом, мовою, звичаями, поезією України.

У 1832-1833 рр. І.І.Срезневський провів кілька місяців у Катеринославській губернії, поблизу Дніпровських порогів. Тут він зіткнувся з «живими пам'ятками минулого»: старими запорожцями, що пам'ятали розгром Січі при Катерині Другій; слухав їхні розповіді про старе життя і старанно почав записувати думи і пісні. Результатом став вихід у світ низки книжок «Запорізької старовини» – збірки матеріалів з історії України від Гедиміна до Мазепи, що містила в собі зібрання історичних пісень і дум малоросійських, звід малоросійських літописців та витягів з інших історичних документів, у супроводі пояснювальних приміток і нотаток про побут і звичаї козаків-запорожців ... Разом із загальним напрямком української школи, а також з впливом університетського вчителя Срезневського, Литвина Даниловича, ці роботи привели Срезневського до знайомства з польською мовою і літературою. Збираючи малоросійські думи, молодий етнограф-аматор зустрічався і з іншим етнографічним матеріалом: зокрема заїжджі словаки познайомили його зі своїми піснями, які він, не знаючи тоді ще словацької мови (згодом вивчив досконало), записав і видав («Словацькі пісні», Харків, 1832 р.). Цікавився він і французької філософією (Вольтер, Кондорсе, Бейль, Тюрго), іранським культом Авести, релігією єгиптян, скандинавськими сагами тощо. У 1839 році Срезневський виїхав за кордон. У Берліні, в 1839 році, він слухав лекції Ф. Боппа по санскриту. За кордоном Срезневський провів майже три роки, подорожуючи по Чехії, Моравії, Сілезії, Верхньої Нижньої Лужиці, Штирії, Каринтії, Фріулі, Далмації, Чорногорії, Хорватії, Славонії, Сербії, Галичині та Угорщині, вивчаючи місцеві говірки, збираючи пісні, прислів'я та інші пам'ятки народної словесності, знайомлячись з побутом та звичаями слов'ян та інших місцевих народів. Повернувшись з-за кордону восени 1842 року, Срезневський зайняв нову кафедру славістики в Харкові [83, с.112-113].

Ще будучи за кордоном, Срезневський виступив з низкою статей, присвячених вивченню древніх вірувань слов'ян: «Про обожнювання сонця у древніх слов'ян» (1845-1846 рр.), «Архітектура храмів язичницьких слов'ян»

(1846 р.), «Про язичницькому віруванні древніх слов'ян у безсмертя душі» (1847 р.) та ін. Захистивши 3 грудня 1846 року дисертацію «Святі та обряди язичницького богослужіння слов'ян», Срезневський став першим у Російській імперії доктором слов'яно-російської філології. Незабаром після диспуту Срезневський отримав відрядження до Петербурга де і пройшла інша половина його життя. У 1847 році він був запрошений в Головний педагогічний інститут і вступив членом в Імператорська Російське географічне товариство. Одночасно був призначений цензором Санкт-Петербурзького цензурного комітету, але залишався ним усього три роки. У 1849 році II відділення Академії наук обрала Срезневського своїм ад'юнктом, в 1851 році - екстраординарним академіком, в 1854 році – ординарним. У 1850 році він вступив в археологічне товариство, діяльним членом якого був до самої смерті [83, с.128-129].

У 1820-х рр. Дерптський університет вважався визначним за складом викладачів і, як уже зазначалося, з 1828 році отримав значення інституту для підготовки професорів в інші російські університети. У звіті графа Уварова в 1833 р. Дерптському університету відведено «значне місце в ряду наших вищих навчальних закладів», але російська мова визнається «невдоволено поваги предметом». Статут 1835 року посилив контроль над університетами з боку піклувальників навчальних округів. Цей контроль було поширено в 1837 року й на Дерптський університет; на чолі його стояв тоді попечитель Крафтштрем (1835-1854 рр.), управління якого вважається як найбільш важкі часи Дерптського університету, тим більше що до нього застосували ст. 80-у загального Статуту, що надавала міністру за власним свій розсуд призначати професорів. На практиці свобода вибору і запрошення викладачів збереглася до 1850-х років. У 1836 році вирішено було посилити значення російської мови, як предмета викладання; в 1837 році було затверджено посаду лектора російської мови в університеті [31, с.71-72].

Від часу заснування Дерптського університету (1802 р.) до 1850 року історико-філологічний факультет становив частину філософського

факультету. У 1850 році відбувається поділ філософського факультету на історико-філологічний і фізико-математичний. До складу історико-філологічного факультету входило дев'ять кафедр: філософії та педагогіки; давньо-класичної філології та історії літератури; давньо-класичної філології та археології; німецького та порівняльного мовознавства; російської мови і слов'янського мовознавства взагалі; географії, етнографії та статистики; загальної історії; історії Росії; політичної економії [7, с.459].

В університетах Російської імперії впродовж першої половини XIX століття активно розвивалось сходознавство. Наприклад, професор Тимофій Миколайович Грановський пройшов стажування в Німеччині де вивчав історію країн Сходу. Так, зокрема у 1838 р. він повідомляв з Німеччини: «У мене ще поверхневі відомості про Схід» (258). Протягом усієї своєї активної діяльності в Московському університеті Т.Н.Грановський чітко відстоював позицію необхідності включення історії Китаю в загальний курс загальної історії, і він встиг написати главу «Китай» для свого незавершеного підручника з загальної історії [26, с.109].

25 липня 1833 року в Казанському університеті була заснована перша в Російській імперії та Європі кафедра монгольської мови, що стала основою майбутнього університетського китаєзнавства.

Вихованець Дерптського університету, доктор філософії професор Харківського університету (з 1835 р.) М.М.Лунін в 1839 році написав роботу «Погляд на історіографію найдавніших народів Сходу. Китай». Будучи фахівцем з давньої та середньовічної історії Західної Європи, він один з перших російських професорів-всесвітньої історії дотримувався принципу єдності законів розвитку всього людства.

У 1804 році на кафедрі східних мов і словесності Петербурзької академії наук було обрано ад'юнктом азійських мов німецького сходознавця й мандрівника Юліуса Генріха Клапрота (1783-1835 рр.), сина німецького хіміка, який приїхав до Росії, щоб зайнятися вивченням Сходу. Необхідно відзначити, що перебування Клапрота в Росії в науковому відношенні було

дуже плідним. У 1805 році він брав участь у посольстві графа Ю. А. Головкина в Китай, але оскільки маньчжурські влади не пустили послів далі Монголії, за дорученням академії, він продовжував свої дослідження про азійські народності на Кавказі впродовж 1807-1808 рр. Пізніше учений видав книгу «Подорож по Кавказу і Грузії, розпочате в 1807-1808 рр.». Юліус Клапрот залишив помітний слід у розвитку китаєзнавства в Санкт-Петербурзької Академії наук. У Літопису Російської академії наук за 1810 рік зустрічаються такі записи: «Ю.Клапрот представив звіт про свою подорож по Китаю, а також зібрані ним матеріали з історії, філології та етнографії північно-східних областей Китаю»; «Ю.Клапрот читав доповідь про пам'ятки Стародавнього Китаю епохи династії Юй» та ін.

До 1810 року Ю. Клапрот підготував «Китайський словник» та інші дослідження в галузі китаєзнавства і маньчжурознавства. Для підготовки цих видань необхідно було поїхати до Берліна, де повинні були «виготовити ... на дереві за власними малюнками дослідника потрібні китайські і маньчжурські слова в кількості близько 9000». 27 листопада 1810 року Олександр I затвердив це відрядження в Берлін терміном на шість місяців для роботи з видання китайського словника і каталогу китайських і маньчжурських книг. З цією метою Олександр I виділив Г.Ю.Клапроту 750 червінців (2250 крб.). На початку 1811 року дослідник виїхав за кордон, прихопивши з собою багато зібраних ним матеріалів, а також деякі рукописи і карти XVIII століття, взяті ним в Академії наук й інші цінні матеріали, які згодом продав до Національної бібліотеки в Парижі. Повертатися до Росії він не побажав. Тому 12 серпня 1812 року зібралася Конференція і одностайно прийняла резолюцію про виключення Г. Ю. Клапрота з Академії наук. Проте не дивлячись на ці обставини, він ще впродовж п'яти років значився академіком, оскільки лише 19 квітня 1817 року Олександр I затвердив це рішення. З 1815 року Клапрот постійно проживав у Парижі; за рекомендацією німецького географа й мандрівника А. фон Гумбольдта (1769-1859 рр.) отримав від пруського короля професорське звання і кошти на

проживання, а також право проживати в Парижі і займатися науковою роботою [82, с.147-148].

У 1817 році повертаючись з Казані на батьківщину, в Санкт-Петербурзі залишився працювати відомий німецький сходознавець-арабіст Христиан Данилович Френ (1782-1851 рр.). Професор Казанського університету був Почесним членом понад 20 академій і вчених товариств світу, а також автором понад 150 досліджень, опублікованих на німецькій, латинській та арабській мовах. Загальноприйнятим вважається той факт, що зі створенням на його ініціативи в 1818 році Азіатського музею в Академії наук виникло наукове сходознавство.

Говорячи про розвиток академічного китаєзнавства в Росії на початку XIX століття, необхідно згадати посольство в Китаї графа Ю.А.Головкіна при якому їхала група вчених від Академії наук. Один з учасників експедиції Ф.Ф.Шуберт в характеристиці глави наукової частини цього посольства І.О.Потоцького зазначив; «Головним предметом його досліджень була давня історія, а саме найсухіша матерія – історія скіфів, про які він писав і видав цінні праці». Майже всі вчені в посольстві Ю.А.Головкіна мали популярність і як історики. Зокрема, у спогадах Ф.Ф.Шуберта згадується, що «Посольство супроводжував також ад'юнкт Клапрот, син знаменитого хіміка, який розумів китайський, так само як і багато інших східних мов, або стверджував, що розуміє, і який пізніше став відомим як синолог і історик ...» [82, с. 152]. Сам Ю.А.Головкін і деякі члени його посольства при підготовці до поїздки в Китай знайомилися з літературою і архівними документами з історії Китаю і російсько-китайських відносин в Санкт-Петербурзі і Москві. Крім того, вони знайомилися з матеріалами і по дорозі до Китаю. У Національному архіві Республіки Татарстан збереглася «Виписка з журналу Головного правління училища про відвідування Іркутської гімназії 22 лютого 1806 року, представниками російського посольства в Китаї», де члени посольства Ю.А.Головкіна дивилися «розпис китайських книг» [84, с.139-140].

Розвитку китаєзнавства в Росії сприяло те, що в штаті Академії наук завжди були спеціальні місця для дослідників Сходу. Наприклад, за штатним розписом від 1830 року виділялося дві одиниці ординарних академіків «для історії і словесності азійських народів». Далі штат постійно розширювався. Наприклад в 1857 році Відділення мало вже п'ять штатних одиниць дійсних членів академії наук «для історії і словесності азійських народів (семітів, індо-персів, вірмен, грузинцев, китайців, тибетців, манджурів, монголів і тюрків)» [83, с.151]. Санкт-Петербурзька Академія наук підтримувала зв'язок із вченими з різних країн світу. У сучасному літописі Академії зафіксовано, що в 1841 році «А. Гумбольдт просив у листі надіслати у тимчасове користування китайський твір «Опис країн нещодавно підвладних Китаю», а в січні 1843 року від Сореля Жульєна з Парижа отримано два китайських твори, що були надіслані йому Академією наук в обмін на 104 китайських зошити, які він доставив Академії. Необхідно відзначити, що згаданий французький синолог з 1845 року став членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук.

Необхідно також відзначити, що відомий учений і громадський діяч, збирач азійських старожитностей Г.І.Спаській у 1825 році почав видавати в Санкт-Петербурзі журнал «Азійський вісник», що стало важливою віхою в історії сходознавства. Це видання було не академічним, друкувалося в друкарні й не мало відношення до науки. Однак журнал мав надзвичайно важливе значення, адже знайомив російську громадськість із закордонним сходознавством, діяльністю «Азійських товариств» в Калькутті, Парижі та Лондоні, крім того давав бібліографічні огляди, публікував різні дослідження з історії країн Центральної і Східної Азії тощо. Значне місце в журналі відводилося публікаціям перекладів робіт західноєвропейських сходознавців.

Таким чином, в університетах відбувалось вивчення різноманітних історичних дисциплін та впродовж першої половини ХІХ століття в більшості університетів створювалися історико-філологічні факультети.

2.3. Розвиток історико-методичних знань в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX століття в історичній освіті й викладанні історії запанувала карамзінська ідеалістична, реакційно-монархічна концепція історичного розвитку, що ґрунтувалася на так званій системі класицизму: головна увага у викладанні приділялася стародавній історії. У початковій школі історію взагалі не вивчали. Представник цього напрямку історик Микола Михайлович Карамзін (1776-1826 рр.). Головна його праця «История государства Российского» була адресована всім верствам суспільства – від імператора до «простих громадян». Для багатьох поколінь ця праця стала основним джерелом знань про історію Давньоруської держави. Історик вважав, що пізнання сьогодення починається з минулого, розширював уявлення про значення історії. Він писав, що історія «мирить з недосконалістю видимого порядку речей, як зі звичайним явищем у всіх століттях; утішає в державних нещастях, свідчачи, що і колись бували подібні, були ще страшніше, і держава не зруйнувалася; вона харчує моральне почуття, і праведним судом своїм розташовує до справедливості, що затверджує наше благо і згоду суспільства» [39, с.120-121].

У своїх роботах М.М. Карамзін описував діяльність монархів, полководців, духівництво, знать. На його думку, історія повинна слугувати політичному настановленню, моралі підростаючого покоління в дусі преклоніння перед престолом і поважним відношенням до феодално-кріпосницьких порядків. Монархічна концепція Карамзіна одержала відображення в підручниках історії першої половини XIX століття.

У своїй настанові попечителю Київського учбового округу міністр народної освіти зазначав: «Загальний наш обов'язок полягає в тому, щоб народна освіта відбувалася в дусі православ'я, самодержавства і народності» [37, с. 32].

У першій половині XIX століття розповсюджується запровадження різноманітних методів навчання історії з метою вибору найбільш оптимальних методів. Так, зокрема, біографічний метод передбачав «опис»

видатних особистостей і за допомогою цього вивчення визначених фактів і подій; колективно-категоричний метод був пов'язаний з угрупованням історичного матеріалу по основних ідеях або проблемах з урахуванням знаменних дат календаря. У зв'язку з пам'ятними датами і створювалися цікаві і доступні дітям розповіді, що вивчалися в дні цих дат. Метод реальний, або хрестоматійний, ґрунтувався на читанні й обговоренні першоджерел із хрестоматій з метою познайомити учнів з «духом» досліджуваної епохи, життям народу. Існували також «прогресивні і регресивний» методи. Прогресивний метод полягав у вивченні подій у хронологічній послідовності починаючи зі стародавності. При використанні регресивного методу події починали вивчати із сучасності, поступово поглиблюючи в минуле вітчизняної історії. Надалі цей метод застосовувався тільки при повторенні. На початку XIX століття екскурсії починають систематично вводитися в освітній процес; у цей період у навчально-методичній літературі й програмах освітніх закладів з'являються рекомендації щодо проведення навчальних екскурсій [57, с.9-10].

У вітчизняній педагогічній літературі перші висловлювання про систематичні шкільні екскурсії відносяться до другої половини XVIII ст. (М. І. Новіков, Ф. Й. Янкович де Мірієво, В. Ф. Зуєв). Рекомендації проводити навчальні екскурсії містилися в Статуті народних училищ 1786 р. Рекомендації проводити «прогулянки в природу, на мануфактуру та ін. з учнями містяться в Статутах навчальних закладів Російської імперії 1804 р. На відміну від навчальних екскурсій, що були продовженням і закріпленням уроку, далекі екскурсії, при застосуванні екскурсійного методу сприймалися як повноцінна освітня діяльність. Й. М. Гревс стверджував, що вивчення історії в оригіналі дозволяло «відчути на собі дихання епохи, що вивчається, як причетність до тих відбитків, які накреслила історія на поверхні Землі або надбудовами, якими вона її збагатила» [38, с. 57].

У зв'язку з розробкою і поширенням ідей вітчизнознавства навчальні екскурсії пропагували Н. Х. Вессель, А. Я. Герд, Д. Д. Семенов, Б.Кайгородов, Б. Е. Райків, К. П. Ягодовський, К. Д. Ушинський та ін.

У 1837 році відбулася подорож по Російській імперії цесаревича Олександра Миколайовича, майбутнього Олександра II, яке завершувало викладання курсу предметів, і маршрут був детально продуманий вихователем Цесаревича, що викладав йому історію і статистику. Підготовка до поїздки велася ґрунтовно. У губернських містах, через які був прокладений маршрут, були відкриті виставки місцевих творів. Вони повинні були наочно представити сировинні ресурси, усі, по можливості, галузі промисловості, сільського господарства. Завдяки їх огляду, спадкоємець престолу повинен був отримати уявлення про господарство, географію і статистику імперії в цілому і одночасно про своєрідність кожної губернії. У 1863 році подібну ж подорож здійснили і діти Олександра II, Спадкоємець-Цесаревич Микола Олександрович і його брат Олександр Олександрович, майбутній Олександр III. Вони оглядали місцеві історичні пам'ятки, промислові підприємства. І цього разу маршрут поїздки ретельно опрацьовувався вихователями великих князів – економістом И. Бабстом і правознавцем К. Побєдоносцевим. Організатори цих поїздок застосовували 32 прийоми, які надалі використовували творці екскурсійного методу [89, с. 12].

У першій половині XIX століття в гімназіях не вистачало вчителів з вищою освітою, проте це вважалося нормальним навіть за статутом гімназії. Згодом справа змінюється. Спочатку в київських гімназіях викладач історії для повного навантаження змушений був викладати, крім історії, ще й статистику. Упродовж 1840-1845 років з'явилися методичні роботи доктора філософії А. Язвинського. Він пропонував записувати найважливіші факти століття на різнокольорових аркушах паперу, які були розграфлені на 100 кліток (століття і роки). Клітки мали клапани, що дозволяли відкрити або

закрити цифру. Спочатку ця методика була зустрінута з великим ентузіазмом, але поступово інтерес до неї пропав.

Іншу методику рифмічну узагальнюючу – запропонував Готліб фон Шуберт. Суть її полягала в тому, що факти історії римували і, розспівуючи, заучували. Велику увагу приділяли опитуванню, проведенню якого допомагали помічники вчителя – аудитори. У ряді шкіл застосовувався так званий метод об'єднання, який групував, матеріал, або метод Бідермана. Ми зараз такий підхід до вивчення історичного матеріалу називаємо тематичним.

У середині XIX століття найбільш розповсюдженим прийомом навчання на уроках було коротке коментування вчителем тексту, що задавався додому. Учителі не приділяли уваги розкриттю внутрішнього зв'язку між фактами, які викладалися, не залучали документальний матеріал. Опитування школярів виконувало функцію контролю знань. Засоби наочності не використовувалися, а підручники видавалися без ілюстрацій.

Поступово починає складатися методична система навчання історії. У 40 – 60-і рр. XIX століття свій внесок у її становлення зробили представники революційно-демократичного напрямку: В.Г. Белінський, М.А. Добролюбов, М.Г. Чернишевський. Їх основні ідеї полягають у наступному: повинен бути зв'язок історії із сучасністю, який дозволить дати відповіді на питання, що залишилося незавершеним, що робити далі? У фактах закладені ідеї, їх потрібно вилучити з фактів, адже факти не самоціль вивчення історії; виклад фактів не може бути безпристрасним; потрібно показувати процес, його закономірності в навчанні історії; вітчизняна історія повинна включати історію народів. Шкільний підручник потрібний для того, щоб будити і вести думку учнів, створювати в їхній свідомості історичні образи [89, с. 15].

Прихильником глибокого вивчення фактів і їхнього скрупульозного аналізу був відомий історик С.М.Соловйов. Свої ідеї він спробував реалізувати в «Навчальній книзі російської історії» (1859-1860 рр.), призначеної для гімназій. Прихильник наступності гімназичного й університетського курсів С.М. Соловйов вважав, що необхідно показувати

зв'язок вітчизняної історії з загальною. У його підручнику строго проведена ідея історичної закономірності. Однак підручник був дуже об'ємним (566 сторінок). Він виявився складним для гімназистів і по змісту, і по стилю викладу; у ньому не було ілюстративного допоміжного матеріалу карт, хронологічних і генеалогічних таблиць [86, с. 58].

У цей же час починають виходити підручники дуже талановитого автора, прихильника монархізму Д.І.Іловайського. У своїх книгах він прагнув дати опис подій, мистецьки групуючи факти й описуючи подробиці приватного життя. Матеріал подавався жваво, цікаво; автор підходив до історії, як до мистецтва. Д.І. Іловайський вважав за необхідне, щоб учні у відповідях строго дотримувались тексту підручника, а не передавали досліджуваний матеріал своїми словами. Він вихваляв «репетиційний метод», що зводиться до механічного завчання матеріалу. «При безперервних репетиціях волею неволею учні повинні будуть твердо засвоювати навчальний матеріал». Вважав, що здатністю учнів шкільного віку є тільки пам'ять, що вони не здатні мислити.

Іншої точки зору дотримувався М. М. Стасюлевич, професор історії Петербурзького університету. У 1861 році він пішов у відставку в знак протесту проти придушення студентського руху. Він вважав за необхідне замінити репетиційний метод реальним (у пер. з лат. Res справа). Це метод роботи з документами без використання підручника в навчанні. Стасюлевич прагнув до самостійного й активного вивчення історичних джерел під керівництвом учителя, що сприяло розвитку пізнавальних здібностей учнів, формуванню уміння здобувати знання. Робота з хрестоматією повинна була служити розвитку критичного мислення учнів, формувати їхні дослідницькі навички. М.Стасюлевич писав: «У своєму учневі вихователь повинен бачити не майбутнього історика, а тільки людини, яка користується плодами історичних розробок для свого морального і розумового удосконалення». Найвищим і найсильнішим почуттям він вважав патріотизм, суть якого

розумів як любов до Батьківщини, підпорядкування своїх особистих інтересів інтересам народу [87, с. 7; 88].

Таким чином дослідження педагогічної літератури свідчить, що науковці-історики, викладачі університетів у першій половині ХІХ століття розвивали історико-методичний напрям у навчанні історії, запроваджуючи різноманітні методи навчання історії.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Особливості університетської історичної освіти у період реформ та контрреформ 1863-1884 рр.

Необхідно відзначити, що друга половина ХІХ століття займає особливе місце в історії Російської імперії. Розпочавшись із Епохи Великих реформ вона логічно завершується революційними подіями початку ХХ століття. Основною тенденцією розвитку цього періоду є процеси модернізації, ініційовані реформаторською діяльністю уряду, що охопили всі сфери суспільного життя. Одним з інститутів, які пережили трансформацію в цей період стають університети.

Російські університети мали уніфіковану структуру і традиційно склалися з чотирьох факультетів: юридичного, медичного, фізико-математичного та факультету, який був створений ще в 1804 році як філософський, до 1863 року трансформувався в історико-філологічний.

Університети Російської імперії, на одностайну думку дослідників, були центрами наукових знань і освіти. Одними з найбільш шанованих, хоча і найбільш нечисленними, були саме історико-філологічні факультети. Освіта, що була отримана на історико-філологічних факультетах, дозволяла випускнику продовжити свій життєвий шлях не лише в напрямку наукової діяльності або в якості педагога; випускники історико-філологічних факультетів ставали помітними політичними і громадськими діячами, які брали активну участь у подіях початку ХХ століття [28, с.75].

Новий етап у розвитку університетів Російської імперії часто пов'язують із вступом на престол Олександра ІІ. Однак, факти свідчать про те, що вже в останній рік царювання Миколи І намітилися певні зміни у ставленні до освіти в цілому й університетів зокрема. Проте, з початком правління Олександра ІІ процес змін прискорився, поступово скасовувалися

деякі заборони попередніх років. Так, зокрема, починаючи з 1855 року було знято обмеження на прийом студентів, а починаючи з 1856 року випускники знову мали змогу відправлятися в закордонні університети для підготовки до професорського звання. Крім того, було поновлено права університетів із виборів ректорів і деканів. Починаючи з 1859 року дозволено виписувати книги з-за кордону без цензури. З 1860 року почали відроджуватися колишні кафедри філософії, державного права і відкривалися нові відповідно до вимог часу. У короткий термін позначився швидкий ріст кількості студентів університетів, за вісім років у середньому в два рази, а в Петербурзькому університеті – в 3,5 рази [31, с.89].

Необхідно відзначити також надзвичайно швидку зміну викладачів. За період 1855-1862 рр. професорський склад оновився майже на 50%, особливо на юридичних факультетах. На кафедрах з'явилося багато молодих професорів, у тому числі і з числа тих, кого вважали політично неблагонадійними. Так, на кафедру російської історії Санкт-Петербурзького університету було обрано Миколу Івановича Костомарова (1817-1885 рр.), який щойно повернувся із заслання. Вступна лекція в університеті запам'яталася йому понад усе: «Скупчення публіки було величезне; кілька державних осіб відвідали мою лекцію. По закінченні читання знялися гучні овації, а потім юрба молодих людей підхопила мене на руки і винесла з університетського приміщення до екіпажа» [50, с. 305-306]. Хтось із сучасників точно помітив: «Лекції Костомарова кликали на площу!». Вплив ученого на петербурзьку інтелігенцію був величезним. На кожній лекції – стовпотворіння. За роки ув'язнення та заслання погляди Костомарова на історію суттєво змінилися. Він уже був далекий від містичного поклоніння перед народом, але, як і раніше, на відміну від більшості російських професорів, не вважав суттю історичного процесу державне життя. Продовжуючи наукові пошуки виїздив за кордон, побував у Швеції, Німеччині, Швейцарії, Франції, Італії, у Празі.

Кафедру історії російської словесності Петербурзького університету очолив 27-річний Олександр Миколайович Пипін (1833-1904 рр.) (двоюрідний брат М. Г. Чернишевського). На юридичному факультеті з'явилися Костянтин Дмитрович Кавелін (1818-1885 рр.), історик (історик права), правознавець, автор праць з психології, соціології, публіцистичних творів; один із співзасновників юридичної (державної, державницької) школи в російській історіографії та Володимир Данилович Спасович (1829-1906 рр.) юрист-правознавець, історик, видатний адвокат, польський публіцист, громадський діяч [64, с.17].

У Харківському університеті працював історик, професор (1866 р.) Михайло Назарович Петров (1826-1887 рр.). У 1838 році він вступив до Віленської гімназії, звідки переведений до Харківського університету як «казеннокоштный» студент. Закінчив його у 1848 році й того ж року захистив кандидатську дисертацію за темою «Цивілізація галло-франків за часів Меровінгів». У 1850 р. отримав ступінь магістра всесвітньої історії за дисертацію про державну діяльність Людовіка XI. Впродовж 1851-1886 років працював на історико-філологічному факультеті Харківського університету.

Як один з перших представників мордовської історіографії, розглядав у своїх працях західноєвропейську історію у тісному зв'язку з розвитком суспільної думки. Велику наукову зацікавленість виявляв до «судеб низших сословій». Для вивчення європейської системи університетської освіти та підготовки історичних досліджень відвідував Німеччину, Францію, Англію, Бельгію, Італію. Деякі його лекції були надруковані, зокрема «Лекції з всесвітньої історії» (Харків, 1888, т. 1-4), за які він отримав премію Петра Великого; в також «Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции» була видана в Харкові в 1861 р., «Очерки из всемирной истории», Харків, 1861 р. та ін. У свої виступах піднімав проблеми удосконалення історичної освіти, якості підручників історії для гімназій. До речі, він був палким прибічником жіночої професійної освіти [35, с.320].

Приблизно з 1859 року політичні проблеми, особливо у зв'язку з підготовкою до реформ, почали привертати увагу студентства. Цьому сприяла активна участь багатьох професорів, у першу чергу Петербурзького університету в різних урядових комісіях і комітетах з розробки проєктів реформ. Фактично вперше в історії Російської імперії знання вчених були затребувані урядом при виробленні нового політичного курсу. Особливу увагу в університетах викликала селянська реформа, абсолютна більшість викладачів і студентів виступали проти кріпацтва.

У цей час відбувається радикальна зміна осіб, які очолювали університети, піклувальники з військових були замінені цивільними чиновниками, а попечителем Київського університету став видатний хірург, професор Микола Іванович Пирогов (перший випадок в історії російських університетів). У якості ректорів з'явилися молоді талановиті вчені: Київський університет очолив 34-річний професор Бунге Н. (в майбутньому міністр фінансів Росії), Казанський – 32-річний професор хімії А. М. Бутлеров. Київський і Харківський університети були звільнені з-під опіки генерал-губернаторів [37, с.39].

У цікавих спогадах колишнього студента Л. Ф. Пантелєєва багато сторінок присвячено життю студентства Петербурзького університету впродовж 1858-1861 рр. Автор показує зростання авторитету університету в суспільстві, появу на юридичному та історико-філологічному факультетах великої кількості молодих професорів, які змінили всю атмосферу в університеті (М.І.Костомаров, О.М.Піпін, М.М.Стасюлевич, І.П.Павлов, К.Д.Спасович та ін.). Професор Кавелін став неформальним лідером університету, був дуже близький до студентів, які його поважали за чесність, прямоту, ліберальні погляди [52, с.14]. Поступово втягувалися студенти в суспільне життя, налагоджувалися взаємини з поляками, які становили майже третину студентів Петербурзького університету. Новим явищем у житті університету була поява значної кількості вільних слухачів і навіть зовсім сторонніх людей на лекціях. У 1860 році в студентській аудиторії

юридичного факультету з'явилася перша жінка, а до кінця другого семестру жінки були на лекціях на всіх факультетах. Професор Кавелін домогся рішення університетської ради про дозвіл жінкам відвідувати лекції, потім цей приклад наслідували й інші університети, крім Московського, де більшість професорів висловилися проти їх присутності.

У процесі проведення реформ в Росії в 60-70-ті рр. проблеми розвитку університетів займали не останнє місце. Реформи Олександра II потребували значного збільшення кількості освічених людей, а також серйозних змін у галузі народної освіти. Тому не випадково, постало питання про істотні зміни в університетах, про розробку нового університетського Статуту. І в офіційних документах уряду, і у виступах професорів у пресі відзначалися основні проблеми, що вимагали вирішення. Вони зводилися до розширення університетської автономії, збільшення прав професорської колегії, свободи викладання, поліпшення матеріальної бази, підвищення заробітної плати викладачів тощо [31, с.144].

У цей час студенти все активніше втягувалось в громадський рух та в політичне життя країни. Виникали конфлікти з викладачами, одних обшукували і змушували покидати аудиторії, інших зустрічали і проводжали оплесками, до речі, не завжди заслуженими. Спроби піклувальників та ректорів впоратися зі студентами зазнали невдачі. Тому була створена урядова комісія з перевірки Міністерства народної освіти яка засудила діяльність міністра й змусила його піти у відставку.

Новий міністр народної освіти адмірал Є.В. Путятін, 21 липня 1861 року видав Циркуляр, яким забороняв студентські організації, скорочував кількість студентів, що звільнялися від оплати за навчання. За порушення дисципліни належало покарання, аж до виключення з університету. Проте Циркуляр викликав невдоволення в університетах. Восени 1861 року виникли нові студентські хвилювання, особливо сильні в Петербурзі та Москві, відбулися демонстрації, що часто носили політичний характер. Проти студентів кинули війська, жандармів, пожежних, почалися арешти.

Половину студентів С.-Петербурзького університету було заарештовано і звільнено з університету. 20 грудня 1861 року Олександр II розпорядився тимчасово закрити університет до перегляду університетського Статуту.

З Петербурга хвилювання перекинулися на інші університети, особливо сильні вони були в жовтні 1861 року в Москві, де мали місце сутички з поліцією і масові арешти. У менших розмірах студентські хвилювання пройшли в Києві, Харкові та Казані, але Казанський університет теж тимчасово був закритий.

На початку 60-х років в університети прийшло нове покоління студентів, які не тільки активно брали участь у громадському житті, але й зробили згодом великий внесок у розвиток вітчизняної та світової науки. Саме в ці роки в університетах вчилися І.М.Сеченов, В.О. Ключевський та ін. Спогади студентів тих років дозволяють відновити картини студентського життя в університетах країни в 60-70-х років [45; 52; 62; 67; 68].

Тим часом із врахуванням зарубіжного досвіду було підготовлено новий проєкт університетського Статуту. 18 червня 1863 року імператор затвердив університетський статут, який ознаменував початок нового етапу в історії російських університетів. У прийнятому Статуті 1863 року не були враховані багато пропозицій, які надходили в процесі дискусій, він мав компромісний характер.

Прийнятий Статут у значній мірі носив компромісний характер, не було враховано багато пропозицій, але дві основні ідеї проведені досить послідовно: насамперед, зосередження в університетах науки і усунення регламентації, особливо в моральних питаннях, які були внесені Статутом 1835 року. Для нагляду за студентами Рада обрала зі свого середовища проректора або інспектора з чиновників, на допомогу їм призначалися субінспектор і секретар у студентським справах. В університет зараховували з 17 років, без вступних іспитів, тих, хто успішно закінчив гімназію. Студент підписувався про дотримання університетських правил, носіння форми скасовувалося, поза стінами університету студент ставав підвладний поліції.

Не допускалося створення студентських організацій. Перехід студента з курсу на курс став можливим тільки через іспити [92, с.375].

Була ліквідована категорія казеннокоштных студентів і вводилися стипендії для всіх, хто мав потребу, за лекції стягувалася плата, що встановлювалася університетами (в середньому 40-50 крб. на рік). Згідно з новим Статутом університети отримали більше самостійності у вирішенні кадрових питань. Віднині Рада і факультетські збори вибирали професорів, відправляли за кордон кращих випускників для підготовки до професорського звання. З цією ж метою майже на всіх кафедрах вводилася доцентура. Зарплата ординарного професора була підвищена до 3 тисяч крб. на рік, штатного доцента – до 1,5 тисячі. Усі університети потрапляли під особливе заступництво імператора й іменувалися імператорськими. Вони звільнялися від багатьох зборів і податків, мали свою печатку, могли набувати нерухому власність, відкривати друкарні й книжкові крамниці.

Урядовці палко вітали Статут, консерватори критикували його за поступки громадськості, ліберальні автори, вітаючи новий Статут, відзначали його половинчастість, революційно-демократичні діячі та їхні органи друку сприйняли новий Статут різко негативно. Проте, незабаром, у замаскованій формі, почався наступ на університетські права. Міністерство народної освіти в університети розсилало циркуляри, пропонуючи розробити і ввести в дію правила внутрішнього розпорядку, щоб ще більше скоротити права студентів. Якщо в загальних рисах оцінити Статут 1863 року, то слід зазначити, що, по-перше, він відновив університетську автономію, сприяв певному прогресу університетів як центрів науки і освіти; по-друге, розширилися права професорської колегії, поліпшилося матеріальне становище професорів, що сприяло залученню в їх ряди талановитої молоді; по-третє, складалася досить струнка система підготовки університетських кадрів; по-четверте, університети отримали тепер право самі затверджувати в наукових ступенях. Одночасно варто зазначити, що із-за вкрай нечіткого формулювання прав піклувальників, нагляд владних структур за

університетами в значній мірі зберігся. Але студентські заворушення не припинилися, тому що вони не отримавши бажаних прав, залишилися в колишньому становищі.

Сучасники і дослідники відзначали, що Статут 1863 року, будучи найбільш ліберальним Статутом XIX століття, сприяв розвитку університетів, підняття в них рівня науки і освіти. Проте, не дивлячись на це, вже з кінця 60-х років проступає тенденція до перегляду деяких положень цього Статуту [92, с.379].

У 1884 році було затверджено новий Статут Імператорських університетів. Змінилася роль ректора, він з першого серед рівних перетворився на начальника над усіма в університеті і помічника попечителя. Розширилися функції Правління за рахунок Ради та університетського суду (він був ліквідований). Було підвищено значення інспекторів, знижена роль факультетських зборів, розширені права деканів. Великі зміни вніс Статут і в студентське життя.

Період 70-80-х рр. – першого десятиліття XX століття є періодом структурної перебудови університетської освіти: на рівні адміністративно-правовому (зміна університетських Статутів, введення нових екзаменаційних вимог та ін.), кадровому (з кафедр йдуть професори, які починали свою діяльність у середині XIX століття, їх місце займають більш прогресивні вчені, які пережили реформи 60-70-х рр.), організаційно-методичному (з'являються нові форми навчальних занять – практичні заняття і семінарії тощо).

До початку XX століття університетський Статут 1884 року фактично втратив своє значення. У 1905 році було обнародовано «Тимчасові правила» вищих навчальних закладів. Вони надали радам університетів права обрання ректора, проректора, деканів і професорів, дозволили створення студентських організацій і проведення студентських зборів при відповідальності за них професорської колегії. Необхідно відзначити, що у 1911 році велика група професорів Московського університету пішла у

відставку в знак протесту проти втручання поліції у внутрішні справи університету. Проекти нового університетського Статуту розроблялися Міністерством народної освіти в 1905 році й вносилися до Державної думи, але всі вони залишилися незатвердженими. Після Лютневої революції 1917 року Тимчасовий уряд підготував свій проєкт університетського Статуту, але його не було розглянуто [85, с.288-289].

Отже, діяльність історико-філологічних факультетів в університетах впродовж XIX століття регламентувалась низкою нормативно-правових документів, основу складали університетські Статути. Вперше в історії Російської імперії знання вчених були затребувані урядом при виробленні нового політичного курсу.

3.2. Основні форми та методи навчальних занять в університетах у другій половині XIX – на початку XX століття

Наприкінці XIX – на початку XX століття університетська освіта в Російській імперії перебувала у стані глибокої кризи. Як і вся вітчизняна вища школа, вона, за словами В. І. Вернадського, не могла оперативно «приспосовуватися до тих зовнішніх рамок які зараз панують у нашій країні» [12, с.25]. Це говорить загальмованість розвитку університетської мережі. Всього функціонувало існувало одинадцять університетів, що виникли за півтора століття, причому на початку XX століття появилися лише Саратовський (1909 р.) і Пермський (1916 р.).

Ліберальні реформи, що були проведені урядом Олександра II в 60-70-х роках XIX ст., стосувалися і системи освіти, зокрема і вищої. На той час університети перебували далеко не в кращому стані. Причини такого становища тодішній міністр народної освіти О. Головін визначив так: мало гарних професорів, слабка підготовка абітурієнтів, байдужість освіченої громадськості до інтересів університетів і наук взагалі, породжена

обмеженням їхньої автономії і гнітом матеріальних нестатків, нестача якісних посібників [34, с. 416]

Запропонований 18 червня 1863 р. новий університетський Статут став складовою реформ у галузі освіти і може вважатися найпрогресивнішим в історії імператорських університетів. Статут відновив університетську автономію, послабив поліцейське втручання у внутрішнє життя університетів, надав професорам право створювати студентські наукові товариства тощо. Для історико-філологічних факультетів передбачалися такі кафедри: філософії з відділами логіки, психології й історії філософії, грецької словесності (мова, історія слов'янської літератури, слов'янські старожитності), загальної історії, історії Росії церковної історії, історії і теорії мистецтв [35, с. 8]. Велика кількість історико-філологічних дисциплін створювала студентам неабиякі труднощі в навчанні. Тому в середовищі професорів з'являлися думки про необхідність розподілу всіх дисциплін на відділення (розряди) і введення спеціалізації випускників. Статут 1863 року зробив рішучий крок у реалізації цієї ідеї.

6 червня 1868 року попечитель Одеського навчального округу звернувся до Міністерства народної освіти з поданням, у якому повідомляв, що історико-філологічний факультет Новоросійського університету порушив клопотання про розділення його на відділення (розряди) для здійснення спеціалізації. Пропонувалися такі розряди: класичної філології, російсько-слов'янської філології й історичних наук. Кожний розряд мав головні і допоміжні предмети. Для розряду історичних наук головним були: загальна історія, історія Російської держави, історія всесвітньої літератури, історія російської літератури, історія філософії, церковна історія. Допоміжні: класичні мови, слов'янські мови, слов'янські старожитності. Крім того, факультет вважав, що студенти даного розряду повинні записатися на курси історії російського та міжнародного права і політичної економії, оскільки знання цих наук необхідне для здобуття ступенів магістра і доктора. Розподіл студентів на розряди мав здійснюватися на третьому курсі [80, с. 570-571].

У 1870 році як експеримент було здійснено розподіл на розряди історико-філологічного факультету Московського університету. Під час обговорення результатів експерименту в 1872 році дійшли висновку, що створення таких розрядів є корисним, оскільки воно має «побудить студентів к болем серйозным занятям и сделать им эти занятия возможными, но и необходимыми, чтобы дать надлежащий простор преподаванию по кафедре»[80, с. 571]. Недоліками експерименту визнано наступне: по-перше вибір спеціальності здійснювався після закінчення другого курсу, проте на старших курсах читали ще низку загальних дисциплін, до яких студенти ставилися вже без достатньої серйозності і частково відволікалися від спеціальних занять. По-друге, під час розподілу за спеціальностями недостатньо враховувалися успіхи у вивченні класичних мов і літератури, необхідних для всіх випускників.

Для того, щоб стати студентом, згідно університетського статуту, необхідно скласти перевірочні іспити, причому всі мали складати, зокрема і випускники гімназій. Дослідник історії Київського університету М. Ф. Володимирський-Буданов пояснює це сумнівами керівництва щодо рівня навчання в гімназіях [16, с.371]. Не було передбачено й підготовчого курсу, хоча в інших університетах країни він існував. Екзамени склалися за програмами, затвердженими факультетами. До них входили дисципліни: закон Божий, російська словесність, латинська (а для деяких і грецька), німецька, французька мови, географія, статистика, історія, фізика і математика. Усі екзамени склалися письмово. Велику увагу надавали грамотності. Така велика кількість вступних іспитів передбачена була в усіх університетах. Відомий російський історик В. Й. Ключевський, який після закінчення духовної семінарії вступав до Московського університету, склав екзамени з таких дисциплін: твір («Моє виховання»), російська словесність, закон Божий, історія російська і загальна, географія, математика, фізика, латинська, грецька, німецька і французька мови [44, с.27].

Така ситуація спостерігалася в усіх без винятку університетах. Ось що розповідає П. Ф. Вістенгоф, який складав вступні екзамени до Московського університету: «...перед самым началом вступительных экзаменов ко мне пригласили на дом ординарного профессора Московского университета Ивашковского, постоянно назначавшегося Экзаменатором греческого языка, в котором я был очень слаб и страшился его более всего. Профессор, дав несколько уроков, заранее предупредил меня о том, что будет спрашивать на экзамене, и указав то место в греческой хрестоматии, которое я должен был вы зубрить. Мне дали множество рекомендательных писем почти ко всем профессорам-экзаменаторам и даже к самому почтенному ректору. Все эти письма были от более или менее влиятельных лиц, которым профессора, в свою очередь, желали угодить. Меня экзаменовали более, нежели легко. Сами профессора вполголоса подсказывали ответы на заданные вопросы» [76, с. 2045-2046]. Цікаві спогади щодо свого студентства залишив нам М.І.Костомаров, який навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету [51, с. 442-443].

У липні 1871 року відбулося розділення історико-філологічного факультету Харківського університету на відділи класичної філології, слов'яно-руської філології й історії. Спеціалізація проводилася після третього курсу, після того, як студенти прослухають загальні курси, обов'язкові для всіх трьох відділень. До загальних курсів належали: богослов'я, логіка і психологія, грецька і латинська мови, історія всесвітньої літератури, середньовіччя і європейської нового періоду, політична економія, історія російської літератури. Спеціальними для історичного Відділення були: всесвітня історія стародавнього світу, середніх віків і нового часу, російська історія, історія слов'янських народів, церковна історія й історія філософії.

Отже, у 60-70-х роках XIX століття в Харківському університеті за правилами розвитку інших університетів сформувався історико-філологічний факультет із кафедрами і певною структурою. Дещо по-іншому відбувався

цей процес у Київському університеті. Новоросійський університет в Одесі теж мав історико-філологічний факультет, який організовувався на основі вже наявного досвіду інших університетів. Факультет складався з декана, професорів, приват-доцентів, лекторів і працівників навчальних допоміжних структур (кабінети, лабораторії та ін.). Декан призначався попечителем навчального округу з професорів факультету і затверджувався міністром народної освіти терміном на 4 роки. Головний обов'язок декана-здійснювати нагляд за викладанням навчальних дисциплін. Колективним органом управління на факультеті були збори, які складалися з декана (голова) і всіх професорів. Крім того, на них запрошувалися особи, які тимчасово виконували обов'язки штатних викладачів – для обговорення питань викладання (з дорадчим голосом) і для проведення іспитів, а також лектори теж для проведення іспитів. Обов'язки секретаря факультету виконував один із професорів, обраний деканом за поданням ректора на 4 роки.

Навчальний рік в університетах ділився на два півріччя – семестри. Перший починався з 20 серпня і тривав до 20 грудня. Правда, розпочати семестр у серпні не завжди вдавалося він, як правило починався у вересні. Другий семестр тривав із 15 січня до 30 травня. Перед початком навчального року кожний факультет складав один або кілька навчальних планів, у яких указувалися науки, що підлягали вивченню студентами цього факультету, а також порядок їхнього вивчення. Ці плани, після розгляду їх Радою університету, подавалися на затвердження міністру народної освіти. У такий самий спосіб затверджувалися і всі зміни, які вносилися в ці плани протягом навчального року.

Кожний викладач повідомляв, з яких дисциплін він читатиме лекції і проводитиме практичні заняття. На основі цих повідомлень факультет складав огляд викладання на кожний семестр. У ньому лекції і практичні заняття розписувалися за днями тижня і годинами. Ці огляди розглядалися Радою університету і подавалися в Міністерство народної освіти на затвердження. Державні правила, за якими складалися і подавалися на

затвердження такі огляди, встановлювалися Міністерством народної освіти.

Кожний професор був зобов'язаний присвячувати викладанню предметів своєї кафедри достатню кількість годин протягом тижня, зважаючи на шестигодинну норму. Він також мав право читати лекції і проводити свої практичні заняття з інших предметів, до того ж, якщо ці предмета належали до другого факультету, то мав бути дозвіл останнього.

Студент мав обрати один із затверджених планів вивчення предметів свого факультету, причому будь-які відхилення від нього допускалися лише з дозволу декана. Крім того, він мав право слухати лекції на інших факультетах. Якщо один і той самий предмет викладався кількома викладачами, то студент міг слухати лекції і брати участь у практичних заняттях у того викладача, у якого він сам забажає. Чинне законодавство передбачало, що кожний факультет загалом і в особі окремих своїх викладачів «печется о полноте, последовательности и правильности преподавания факультетских предметов» [81, с. 180-181].

Основними формами навчання студентів були лекції і практичні заняття (семінарії). В університетах працювало багато викладачів, які знали ораторське мистецтво і користувалися популярністю серед студентів. Одним із таких був професор Харківського університету П. П. Гулак-Артемівський. Як уже зазначалося, він не був вченим-дослідником, але його аудиторія завжди була переповнена [35, с.320-321]. А ось що писав про професора університету Св. Володимира В. Я. Шульгіна випускник цього навчального закладу О. В, Романович-Славатинський: «В. Я. Шульгин обладал редким талантом лектора... В своих лекциях он умел в изящной форме, в обтекаемой рельефной фразе художественно воссоздавать исторических деятелей и драматизм исторических событий, сокровенный смысл которых он всегда умел разъяснять с точки зрения современной ему исторической науки. В его лекциях перед очарованным взором последних проходили со всеми своими индивидуальными особенностями великие исторические фигуры Гуса, Лютера Кромвеля, Робеспьера, Наполеона и других...» [16, с. 371-372].

Збереглося чимало відгуків про лекції й інших викладачів. Викладачі, які володіли ораторським мистецтвом, зазвичай подавали матеріал у формі живої імпровізації. Про користь і ефективність таких лекцій висловлювалися різні думки. Так, відомий російський письменник І.О. Гончаров, вихovanець Московського університету, вважав що вони мали велику користь. Оскільки записати усну розповідь професора дослівно неможливо, то студенти повинні схоплювати загальну суть кожного періоду стисло викласти її на папері. [30, с.20]. Багато викладачів мали іншу манеру читати лекції – спокійну, властиву для німецьких професорів. Їхні лекції були не такими жвавими барвистими, але не менш цікавими і змістовними. Серед таких потрібно назвати професора всесвітньої історії Харківського університету М. М. Лунина. «Лунин не был оратором; лекции свои профессор читал по тетрадам, читал довольно монотонно и несколько искусственно своим голосом чахоточного человека; но этот голос повышался и привлекал к себе слушателей, по мере того как оживлялся сам лектор»[35, с.248]. Лекції М. Н. Петрова були конкретними і лаконічними, без жодного зайвого речення, навіть слова. Водночас професор умів подавати художнє відображення історичних сцен, що подобалося слухачам [35, с. 261-262]. Траплялись і такі викладачі, які маючи добру наукову підготовку, зовсім не мали лекторських здібностей [35, с. 272].

Практичні (семінарські) заняття почали впроваджуватися в навчальний процес пізніше, ніж лекції, хоча прагнення залучати студентів до самостійної роботи і перевірки їхніх знань спостерігалось уже з виникненням університетів. Проявом цього була організація дискусій із питань вивченого матеріалу. Бесіди проводились на основі вже вивченого матеріалу. Викладачі часто ставили проблемні питання, поставлені питання повинні були показати здатність студентів самостійно мислити. Професор історії Харківського університету П.П.Гулак-Артемівський на одній із бесід сформував таке проблемне питання: чому завжди і в усі часи перехід людського суспільства з

одного стану в інший супроводжувався потрясінням, а в Росії це відбувалося без них? ....[35, с. 82-83] .

Семінарські заняття в сучасному їхньому значенні з'явилися в 30-х роках XIX століття в німецьких університетах. Поступово їх почали впроваджувати і в університетах Росії, спочатку на медичних, фізико-математичних та на історико-філологічних і юридичних факультетах. На практичних заняттях історичного відділення історико-філологічних факультетів студенти, зазвичай, під керівництвом професора вивчали історичні першоджерела. Не завжди і не всім це було цікаво. Один із вихованців Харківського університету так відгукнувся про семінар, який проводив професор російської історії Г. Ф. Карпов: крім студента, що читав джерело, і професора, який пояснював його, всі інші спали [35, с.332] .

Участь у практичних заняттях була обов'язковою для студентів, а тим, хто пропускав їх, не зараховувалися семестри [78, с. 707]. Проте впроваджувалася ця форма навчання повільно. У 1876 році професор М.О.Любимов у записці до уряду про стан університетів відзначав, що практичні заняття, крім медичних факультетів, справа досить нова і не налагоджена [30, с. 22-24]. Крім відвідування лекцій і практичних занять студент історико-філологічного факультету виконував письмові роботи. Спочатку вони стосувалися вивчення мов, потім і історичних дисциплін.

На пропозицію попечителя Київського навчального округу Рада Університету Св. Володимира розробила правила, у яких зазначалося: «Кожний студент протягом навчального року має написати не менше двох письмових робіт, при цьому він не повинен користуватися чужими працями; через кожні два роки навчання на перевідних екзаменах одну із відповідей по взятому білету студент викладає письмово в присутності екзаменатора; оцінки за письмові роботи беруться до уваги на екзаменах. За хорошу роботу можна було одержати грошову винагороду, вона могла бути названа на урочистому акті університету, який проводився щорічно, а найкраща робота могла бути зарахована як дисертація на ступінь кандидата» [16, с. 387] .

Письмові роботи стали обов'язковим елементом навчального процесу, Їхня тематика була різною і стосувалася як російської, так і всесвітньої історії. Ось деякі приклади: «Облога Троїцького монастиря (епізод із «смутного часу»)), «Про Бориса Годунова», «Про германців по Цезарю і Тациту», «Гіберій, цар Риму», «Перикл і Пелопонеська війна» тощо. Були і складніші теми: «Огляд думок про походження і склад початкового руського літопису», «Порівняльна характеристика історичних прийомів Грота і Курціуса в застосуванні до давньої історії Греції», «Культурно-історичне значення середніх віків» та ін. [35, с. 118-119].

Університетський статут передбачав проведення після закінчення навчального року урочистих зборів, під час яких читалися «сочинения, до наук и словесности относящиеся». Професор Г. П. Успенський прочитав свої розробки на теми: «О состоянии военных сил в России до времени Государя Императора Петра Великого», «О том, что каждому народу нужнее знать древнее и нынешнее состояние своего Отечества, нежели других государств» та ін. [90, с.80-81].

У 1884 р. було прийнято новий університетський Статут, який знову скорочував права вчених і студентських корпорацій. Різко була звужена компетенція рад університетів, виборність ректора, деканів і професорів замінена призначенням піклувальника навчального округу, за процесом викладання в університетах було введено нагляд з боку інспекторів Міністерства народної освіти. Для студентів була затверджена система різноманітних дисциплінарних правил і стягнень.

Отже, стан викладання в університеті залежав від якості педагога, від методів і прийомів, які він застосовував у навчанні, від його ставлення до роботи. Великий вклад у справу підготовки висококваліфікованих викладачів для гімназій зробив педагогічний інститут, що певний час існував при Київському університеті.

3.3. Особливості розвитку методики навчання історії на початку ХХ століття

Кінець ХІХ – початок ХХ століття характеризуються в історичній науці Російської імперії потужним методологічним злетом, появою великої кількості досліджень, які закладали нові традиції розуміння історичного процесу. Розвиток історичної освіти в цей період привертає до себе увагу дослідників, насамперед, організаційними формами історичної науки. Процеси пошуку і становлення нової дослідницької парадигми в історичній науці, оформлення інституту історичної науки, вплинули на формування нових уявлень про специфіку історичного освіти, на пошук нових форм і методів навчання. Вивчення традицій підготовки професійних істориків дозволяє простежити витoki формування ще в стінах університетської аудиторії, у рамках спілкування вчителя і учня, наукових співтовариств різних типів, і в першу чергу, наукових шкіл. Вивчення історичної освіти і професорсько-викладацької діяльності вчених-істориків представляються цікавими в контексті виникнення нових напрямків в історіографічних дослідженнях, методики навчання, оскільки дозволяють розширити уявлення про механізми і специфіку формування і функціонування наукових шкіл.

Народна освіта у той час відповідала вимогам розвитку пореформеної Російської імперії. Зокрема, значно збільшився обсяг шкільного курсу історії, особливо вітчизняної, проте вже в 70-80-х роках ХІХ століття шкільне викладання історії знову повертається до класичної системи. Навчання зводилося до простого заучування історичного матеріалу за текстом підручника із застосуванням так званого вербального (словесного) та репетиційного (механічне заучування) методів [57, с. 24].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в період наростання в Росії революційного руху розгорнулася боротьба за демократизацію народної освіти. Цей факт дістав своє відображення і в галузі методики викладання історії. Розвиток методичної думки здійснювався у боротьбі передових, наукових поглядів з консервативними та відверто реакційними. Ця боротьба,

природно, мала певні позитивні досягнення. Проводилися різноманітні наукові пошуки в галузі методичної думки, розроблялась та удосконалювалась низка методів навчання історії. Найбільш розповсюджені методи навчання історії представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Методи навчання історії кінця XIX – початку XX століття

Назва методу	Зміст методу навчання історії
Реальний або хрестоматійний	метод ґрунтувався на читанні й обговоренні першоджерел без використання підручника в навчанні (М.М.Стасюлевич).
Репетиційний	суть цього методу полягає в механічному заучуванні навчального матеріалу «При безперервних репетиціях учні волею-неволею повинні твердо засвоювати навчальний матеріал» (Д.І.Ловайський).
Прогресивний	полягав у вивченні подій у хронологічній послідовності починаючи від стародавності.
Регресивний	події починали вивчати від сучасності, поступово заглиблюючись у минуле.
Драматизації	відповідав дитячій природі, вимагав активності й уяви, але часто приводив до перекручування історії, її модернізації (А.Гартвіг)
Еволюційний	вивчалась не історія конкретної країни, а закономірності суспільного розвитку взагалі, до того ж лише в сфері політичної історії та історії культури (М.І.Карєєв).
Біографічний	передбачав «опис» життєдіяльності видатних особистостей і за допомогою цього вивчення визначених фактів і подій (І.Виноградов)
Реферативний	Передбачав у навчанні історії написання учнями рефератів (І.Влахопулов)
Екскурсійний	метод активного ознайомлення з предметом в його природному середовищі, з подальшим осмисленням і переживанням побаченого (Й.Гревс, Д.Кайгородов)
Коллективно-категоричний	метод пов'язаний з угрупованням історичного матеріалу по основних ідеях або проблемах з урахуванням знаменних дат календаря.
Лабораторний	система навчання, заснована на самостійній роботі учнів з історичними документами, ілюстративним матеріалом і науково-популярною літературою (В.С.Влахопулов, Н.А.Рожков).

Педагоги початку ХХ століття прагнули до такої побудови уроку, яка б стимулювала самостійну пізнавальну діяльність учнів, формувала в них потребу в знаннях. Одні бачили цей шлях у вивченні наочності, інші в роботі учнів над доповідями й рефератами, треті – у використанні історичних джерел. Деякі науковці взагалі віддавали перевагу трудовому методу навчання. При навчанні історії у школярів намагалися створити конкретні образи. Для цього використовували історичні карти й навчальні картини, книги для читання з ілюстраціями тощо [23, с.391-392]. Органічною частиною процесу навчання стала екскурсійна робота. На уроці історії залучали краєзнавчий матеріал. Значна увага приділялося виробленню в учнів уміння самостійно працювати [24, с.355-356; 28, с. 77].

У 1891 році прогресивні вчителі Москви заснували, так звану, історичну комісію на чолі з професором Московського університету П. Г. Виноградовим. Її члени розробляли нові програми, створювали нові підручники з історії, видали ряд книг з історії для читання [9, с. 58].

Прогресивні вчителі Києва відвідували уроки своїх колег, брали участь у аналізі цих уроків, влаштовували педагогічні зібрання, на яких обговорювали питання дисципліни, обсягу знань, що їх потрібно давати школярам. Кращі педагоги того часу вимагали змінити підручники з історії І. І. Беллярмінова і С. Є. Рождественського, що відображали історію як низку епізодів з життя країни. Такий виклад не давав змоги учням усвідомити хід історичного розвитку. Поширення одержав метод питань і планів. Їх складав учитель і давав учням для домашньої роботи. І вдома, і в класі максимальна увага приділялася роботі з підручником. Школярів учили правильно читати текст, складати план прочитаного. З підручника учні виписували імена, дати, поняття, пояснювали їх, повторювали пройдене у взаємозв'язку з новим матеріалом [23, с.395].

Не викликала сумніву важливість повторення раніше пройденого. «При нормальній постановці навчальної справи повторення повинно було бути необхідним елементом кожного уроку історії. На підтвердження своїх слів

автори наводять слова одного із психологів того часу: «Повторювати треба через короткий проміжок часу після вивчення, тому що на великому проміжку часу повторення стає марним». Коли ми одержали яке-небудь враження, і в нас, виражаючись фізіологічно, залишився слід його, то не потрібно чекати, доки цей слід зітреться, а потрібно повторювати, щоб уже відповідний слід зробити глибше» [20; 21]. Поряд зі старими, забутими методами навчання використовуються нові. Серед них «реальний», «лабораторний», «драматизації». Реальний метод це робота на основі історичних джерел. Видатні історики й методисти Н.А. Рожков і М.Н. Покровський відбирали для вивчення документи залежно від їхньої доступності й інтересу до них учнів. При цьому ігнорувалося систематичне вивчення курсу історії, шкільний підручник. Н.А. Рожков пропонував замінити підручник коротким конспектом.

Новаторів не влаштовував запропонований Я. С. Кулжинським метод документації, коли спеціально підібрані документи хрестоматії залучалися для ілюстрації тексту підручника. Таке навчання дозволяло учням перевірити, наскільки найважливіші висновки підручника підтверджуються документами. В учнів формувалося вміння робити висновки на основі різноманіття фактів.

Н.А. Рожков і С.В. Фарфоровський запропонували пізнавальну діяльність учнів наблизити до методів дослідження історичної науки, побудувавши навчання на вивченні першоджерел. Так, уважали вони, учень буде уведений у лабораторію дослідження. Назва лабораторного методу одержала система навчання, заснована на самостійній роботі учнів з історичними документами, ілюстративним матеріалом і науково-популярною літературою. Учитель як би вводив учнів у лабораторію історичного дослідження, а учні робили для себе найпростіші відкриття, дізнаючись те, що вченим-історикам давно вже було відомо [19, с. 67-68].

Іншу методику застосовував відомий методист А.Гартвіг. Він замінив звичайні уроки читанням рефератів учнів і бесідами по їхньому розбору. У

цьому випадку роль учителів зводилася до керівництва самостійною роботою учнів. Метод драматизації також докладно описаний А.Гартвігом. він був його автором. Учням пропонувалося читати історичний матеріал по ролях, відбувалися невеликі драматичні постановки учнів. Прийоми були різні: інсценівка історичної події на основі художньої і науково-популярної літератури, драматизація почутого на уроці для закріплення матеріалу, гра в подорож і т.п. Метод драматизації відповідав дитячій природі, вимагав активності й уяви, але часто приводив до перекручування історії, її модернізації. А.Гартвіг вважав, що ґрунтовно треба знати тільки питання, що мають істотне значення в історії, і не прагнув до систематичного вивчення курсу. Головним для нього було привчити учнів до самостійної роботи [19, с.32].

Пошуки активізації шляхів навчання привели до вдосконалення системи реферування, розробленої методистами Б.Влахопуловим і Н. Покотило [10; 13]. У складанні рефератів вони бачили основний спосіб прищеплювання учням навичок самостійної роботи. Б.Влахопулов виділив кілька етапів у навчанні учнів реферуванню на основі знайомства з історіографією проблеми. Етапність у реферуванні дозволяла старшокласникам опанувати вміння послідовно викладати думки.

Інакше підходив до активізації пізнавальної діяльності учнів методист М.Коваленський. У його системі поєднувалося вивчення в різноманітній послідовності різних засобів навчання: науково-популярної літератури, наочного приладдя, книг для читання й спеціально підготовленого підручника. Підсумком роботи повинні були стати короткі письмові звіти учнів по всіх вивчених темах курсу. При вивченні історії стали залучати краєзнавчий матеріал [19, с. 45].

Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші методичні посібники для вчителів, які спиралися не тільки на особистий досвід автора. Вони орієнтували на свідоме засвоєння історичного курсу шляхом створення конкретних уявлень про минуле, з'ясування причинних зв'язків, зіставлення

історичних подій, роз'яснення історичних понять і термінів [20; 21; 33; 40; 42; 88].

Наприкінці XIX – поч. XX ст. передові вчені й вчителі, знайшли нові підходи і засоби реалізації задач викладання історії в школі. Ними були розроблені різні прийоми роботи вчителі, створені різноманітні типи підручників, навчальні книги і наочні приладдя. Певна увага зверталася на підготовку кадрів. У цей період традиційно в історичному викладанні закріпилася формальна методологія. Вона передбачала в якості головного джерела знань підручник, який містив сувору схему і догматичну подачу матеріалу.

Отже, XIX – початок XX століття розкрили перед істориками нове поле діяльності: до дослідження додалося «педагогічне застосування» історії. Історія як навчальна і академічна дисципліна вимагала уточнення і конкретизації свого теоретико-методологічного базису. З одного боку, це призвело до філософської інтерпретації теоретичних проблем історичної науки, з іншого – до розробки питань методики історичного викладання.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу численних джерел та історіографії дослідження, ми можемо констатувати, що в Російській імперії університетська освіта взагалі й історична зокрема, почала розвиватися значно пізніше, ніж в Європі. Це в певній мірі мало свої переваги тому, що давало можливість використовувати кращий досвід передових європейських країн. Варто відзначити, що в умовах абсолютиського антидемократичного режиму він упроваджувався повільно й з великими труднощами. На початку XIX століття в державі існували Московський, Віленський, Дерптський, Харківський й Казанський університети, в 30-х роках приєднався Київський.

Необхідно відзначити, що на початку XIX століття було проведено реформу академічної науки й університетської освіти в Російській імперії. Був прийнятий новий Регламент Академії наук, згідно з яким у підпорядкування закладу були повернуті гуманітарні науки, у тому числі й історія.

Діяльність університетів регламентувалась університетськими Статутами 1804 р., 1835 р., 1863 р. і 1884 р. (а також численними постановами, розпорядженнями, інструкціями, циркулярами Міністерства народної освіти) кожен з яких визначав особливості певного етапу в розвитку університетів. Університетський статут 1804 року спирався на досвід низки західноєвропейських університетів і враховував майже столітню до того часу історію університетської освіти в Російській імперії. Цей статут надавав університетам досить широкі автономні права. У своєму навчальному окрузі вони ставали вищими, науковими, навчальними, адміністративними й цензурними органами для всіх навчальних закладів.

За статутом 1804 року університет мав 4 відділення або факультети: 1) моральних і політичних наук; 2) фізичних та математичних; 3) лікарських та медичних; 4) словесних. Словесний факультет охоплював весь цикл предметів майбутнього історико-філологічного факультету (латинської мови

і римських старожитностей, всесвітньої історії, статистики і географії; історії статистики та географії Російської держави та ін.).

У 1835 р. був ухвалений новий Загальний статут імператорських університетів. Він істотно звузив межі університетської автономії. Університети повністю підпорядковувались владі попечителів навчальних округів. Для діяльності університетів стали обов'язковими, як правило, три факультети: філософський, що складався з двох відділень: філологічного і фізико-математичного; юридичний та медичний. На ту пору вища, особливо гуманітарна, освіта зазнавала посиленого тиску з боку бюрократії, що позначалося і на правилах вступу до університетів, вони стали суворішими. Головною умовою вступу до університету було успішне складання вступного екзамену. Було внесено зміни й до програми викладання з метою послабити теоретичні основи викладання й надати йому більш прикладного й догматичного характеру. Обов'язковими на всіх факультетах стали богослів'я, церковна історія й діюче право. На філософському факультеті особлива увага приділялася вивченню російської історії, що виділялася в окрему кафедру. Створювалися кафедри славістики.

У 1863 році було затверджено новий університетський Статут, який надавав університетам досить широку автономію, вводячи виборність ректора, деканів, проректорів та професорів і надаючи Раді університету статус органу самоврядування. Він надавав закладам право самим встановлювати внутрішні правила навчального, адміністративного та дисциплінарного життя, відповідно до місцевих умов.

Статут передбачав в університетах по 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. Змінився штатний розпис університетів, затверджувалися нові посади. Університети отримували досить широку самостійність в організаційних питаннях, але ця самостійність відчутно обмежувалась тим, що більшість постанов їх Рад підлягала розгляду і затвердженню міністром освіти або попечителем округу.

Новий статут створював сприятливі умови для діяльності професорів і викладачів. Проте університетська реформа не змінила становища студентів на краще. Навпаки вона затвердила щодо них низку обмежень. Зокрема, заборонялося влаштовувати студентську касу, бібліотеку та читальню.

Статут 1884 року вніс великі зміни в університетське життя, позбавив університети багатьох прав і привілеїв. Найбільше статут вдарив по історико-філологічним факультетам, бо там усе викладання звели до класичної філології.

Період кінця XIX – початку XX століття є часом структурної перебудови університетської освіти на рівні адміністративно-правовому, кадровому й організаційно-методичному. Адже з'явилися нові форми навчальних занять – практичні заняття і семінари. З цією перебудовою пов'язане формування університетських викладачів, більш відомих сьогодні як історики-науковці, але сучасниками сприймалися, насамперед, як викладачі, для яких ця діяльність була досить значною частиною життя і формою самореалізації. Кожен з цих професорів створив унікальну методику викладання, сформував власний погляд на значення, особливості, шляхи подальшого розвитку історичної освіти й науки. Цей досвід може бути актуальним і корисним для використання в практичній діяльності сучасних університетів, які переживають сьогодні процес трансформації й знаходяться в стані пошуку нової парадигми вищої освіти.

Розвиток історичної освіти в XIX – на початку XX століття привертає увагу як новими напрямками в дослідженнях учених, так і новими організаційними формами її розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврус А.И. История российских университетов: Очерки. Москва: ООО «Издат. центр науч. и учеб. программ», 2001. 192 с.
2. Автобиография. В.И. Вернадский // Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук. Пт., 1915. Ч.1. С. 146-156.
3. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Москва: Знак, 2009. 648 с.
4. *Багалея Д. И.* Опыт истории Харьковского университета. Т. 1 (1802-1815). Харків, 1893-1898. 1204 с.
5. Багалея, Д.И., Сумцов, Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905), сост. проф. Д. И. Багалеем, Н.Ф. Сумцовым, В.П. Бузескулом. Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1906 . 329 с.
6. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834-1884) / под ред. В.С.Иконникова. Киев: типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 818 с.
7. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802-1902) /под редакцией Г. В. Левицкого Юрьев: Типогр. К. Маттисона, 1903. 656 с.
8. *Веретенников В.И.* Памяти дорогого учителя (О Лаппо-Данилевском) // *Русский исторический журнал*, 1920. Кн. 6. С. 9-12
9. *Виноградов П.Г.* Учебное дело в наших университетах // *Вестник Европы*. 1901. Октябрь. Кн. 10. С. 37-38.
10. Влахопулов Б.А. Методика истории: Курс 8-го класса женских гимназий. Киев, 1914. 132с.
11. Воспоминания К.Н. Бестужева-Рюмина (до 1860 года) : Изд. акад. Л.Н. Майковым. СПб. : тип. Имп. академии наук, 1900. 59 с.
12. *Вернадский В.И.* Письма о высшем образовании в России // *Вестник*

воспитания. 1913. № 5. С. 25

13. Виноградов П.Г. Народное образование. Университетский вопрос // *Русские ведомости*. 1909. 1 января. С. 12-17.

14. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах // *Вестник Европы*. 1901. Октябрь. Кн. 10. С. 11-12.

15. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие Императорского Университета св. Владимира 1834-1884 : Речь, произнесенная на юбилейном акте Университета. Киев: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 60 с.

16. Владимирский-Буданов М.В. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича К.: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. С. 371-372.

17. Воробьев В.А. К истории наших университетских уставов // *Русская мысль*. 1905. № 12. С.14-15

18. Высотский И.Г. Из далекого прошлого (Воспоминания о студенческих годах в Московском университете) // *Вестник воспитания*. 1910. № 7. С.9

19. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. 2-е изд., испр.и доп. М.Учпедгиз, 1954. 304 с.

20. Герье В.И. Университетский вопрос. По поводу мнения проф. Любимова о пересмотре Университетского Устава в «Русском Вестнике» 1873, февр. // *Вестник Европы*. 1874 Кн. 4. Апр. С. 818 – 836.

21. Герье В. И. Свет и тени университетского быта // *Вестник Европы*. 1876. Т. 2. Февраль. С. 646 - 709

22. Гутнова Е.В. Историография истории Средних веков. Москва: Высшая школа, 1974. 495 с.

23. Ежегодник Глуховского учительского института. Киев: Тип. Балашова, 1912. Вып. 1. С. 389 – 396.

24. Ежегодник Глуховского учительского института Киев: Тип. Балашова, 1913. – Вып. 1. С. 352 – 358.

25. Елкин А. Харьковский выбор: научная и педагогическая деятельность польских преподавателей в Харьковском университете (XIX – начало XX

- вв.) // Видатні поляки Харкова : матеріали Міжнародного наукового симпозиума, Харків, 7 грудня 2011 р. Харків: Майдан, 2012. С.52-62
26. Жуковская Т. Н. Университеты и университетские традиции в России. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2011. 140 с.
27. Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб.: Типография В. С. Балашова и К., 1897. апрель 615 с.
28. Задорожна Л. Глухівський учительський інститут (1874 – 1917) // *Шлях освіти*. 1999. №1. С. 74-79.
29. Записка о недостатках нынешнего состояния наших университетов, предоставленная в Высочайше утверждениую Комиссию по пересмотру университетского устава членом оной проф. Любиммовым. СПб. 1876. С. 20-24
30. Записка о недостатках нынешнего состояния наших университетов, СПб. 1907. С. 12-20
31. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва: Изд.Акад. наук СССР, 1991. 392 с.
32. *Иконников В.* Русские университеты в связи с ходом общественного развития // *Вестник Европы*. 1876. № 9 - 11
33. Иловайский Д. И. Мелкие сочинения, статьи, письма Москва: Типогр. М.Н.Волчанинова, 1888. Вып. 1. С. 76
34. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802-1902. составил С. В. Рождественский. СПб.: издат. Мин. Народного Просвещения, 1902. 785 с.
35. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Харьков: тип. «Печатное дело», 1908. С.320-321
36. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Святого Владимира. Под ред. В.С.Иконникова. Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 416 с.

37. История Академии наук СССР в трех томах / под ред. К. Н.Островитянова. Т.1 – М.-Л.: АН СССР, 1958. С. 30-42
38. К 25-летию учено-педагогической деятельности Ивана Михайловича Гревса. 1884 – 1909. Сб. ст. его учеников. СПб.: Тип. «Общественная польза», 1911. 475 с.
39. Карамзин Н.Н. История государства Российского. – М.ЭКСМО,1988 1024 с.
40. Кареев Н. И. Главные обобщения всемирной истории. СПб., 1903. С. 7.
41. Кареев Н.И. По вопросу о лекционной системе в высшей школе // *Вестник Европы*. 1913. Октябрь. С. 12-15
42. Кареев Н.И. О школьном преподавании истории. Из лекций по общей теории истории. Часть III. Пт., 1917. С.46
43. Кирпичников А. Педагоги прошлого века // *Исторический вестник*, 1885. Т.21. № 9. С. 433-443.
44. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Просвещение.1968. С.26-29
45. Ковалевская Н. Воспоминания старой институтки // *Русская старина* 1898. Т.95. № 9. С.611-628.
46. Ковалевский М.М. Московский университет в конце 70 – начале 80-х гг. прошлого века // *Вестник Европы*. 1910. № 5. С. 12-15
47. Корнилов А.А. Курс лекций по истории России XIX в.. Москва: Высшая школа,1993 448 с.
48. Корогод Г.І., Ткаченко А.О., Чунаков В.О. Правові засади діяльності університетів у системі освіти (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.). Суми: ТОВ. Друкарський дім «Папірус», 2019. 114 с.
49. Корогод Б.Л. Становлення і розвиток вищої історичної освіти в Україні (1804-1884 рр.): монографія. Суми: ФОП Корощенко О.М., 2019. 208 с.
50. Костомаров Николай Иванович // *Русский биографический словарь* СПб: 1903. Т. 9. С. 305-319.

51. Костомаров Н.И. Избранные произведения. Автобиография. Киев: изд. Киев. гос. ун-та, 1990. С.442-443
52. Лебедев В.А. Учебные воспоминания // *Русская старина*. 1908. № 7-9. С. 14-16.
53. Любимов Н. Заметки о преподавании истории в средней школе // *Русская школа*. 1899. № X-XII. С.11
54. Любимов Н. О постановке преподавания истории на экономическом отделении Политехнического института // *Известия СПб. Политехнического института. Экономическое отделение*. 1904. Т. 2. Вып. 1-2. С. 12-14
55. Малолетнему воспитаннику благородного при университете пансиона. Чтоб он старался быть таков, как здесь изображено. (Памятка) // *Русская старина* 1888. № 3. С. 796-798.
56. Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. С. 613– 614.
57. Мельник Л.Г. Методика викладання історії в середній школі. – Київ.: Вища школа, 1974. 223 с.
58. Милюков П. Университеты в России // *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1902. Т. XXIV. Кн. 68. С. 788.
59. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры В 3 т. Т. 1. Москва: Прогрес, 1993. 528 с.
60. Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917) : сборник / сост. Ю. Н. Емельянов. Москва: Современник, 1989. 735 с.
61. Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний // *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : У 2 тт. Т. 1. Харків : Сага, 2010. С. 208-240.*
62. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 гг. // *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : У 2 т. Т. 1. Харків : Сага, 2010. С. 57-89.*
63. Обозрения преподавания наук историко-филологического факультета Императорского Московского университета. Москва, 1890-1914. С. 27-29

64. Обозрения преподавания наук историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. СПб., 1890 - 1900.
65. Общий Устав Императорских Российских университетов. 1863 // Журнал Министерства народного просвещения. 1863. № 8. С. 63
66. Отчет о 10-летней деятельности студенческого историко-филологического кружка при университете Святого Владимира. Киев: типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1915. 82 с.
67. Патон Е. О. Воспоминания. Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1955. 322 с.
68. Погодин С. Н. Владимир Иванович Герье как историк и методолог // Вопросы истории 2004 № 10 С. 151-155.
69. Правила, на основании которых студенты и поодинокие слушатели университетских лекций пользуются учебно-вспомогательными учреждениями университета. Харьков, 1863. 38 с.
70. Правила для посещения публикою учебно-вспомогательных учреждений университета Святого Владимира // *Университетские известия*. 1869. № 6. С. 25.
71. Правила приема в студенты Императорских Российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения 1885. № 7. Июнь. С.7
72. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття в публіцистиці та історіографії. Харків: Мін-во освіти і науки України; Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, Харків істор-археол. Тов.-во, 2006 368 с.
73. Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в перове десятилетие его существования Б.М.Г., С.9
74. Сементковский Р.И. Устав и наука. Из университетских воспоминаний // *Исторический вестник*. 1911. Т. 123. № 3. Март. С. 34
75. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.3. Царствование Александра 11. 1855-1864. СПб., 1864. С. 172

76. Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.5 Царствование Александра II. 1871-1873. СПб., 1877. С.2045-2047
77. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т.7. 1877-1879. СПб., 1905. С. 783
78. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 14. 1898-1900. СПб., 1904. С.707-720.
79. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 14. 1898-1900. СПб. 1881. С.393] .
80. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 4. 1865-1870. СПб., 1874 С. 570-571
81. Свод Законов Российской империи. СПб., 1899. Т. X-XVI. С. 180-181
82. Скирда В.В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр.) : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
83. Историческая наука и образование в университетах Российской империи XVIII – XIX вв. // Вопросы современного обществознания и международных отношений. Коллективная монография под ред. проф. Михайличенко О.В. Deutschland : LAP LAMBERT, 2020. С.151-175
84. Снагощенко В.В., Смирнова В.М. Развитие історичної освіти в університетах Російської імперії в другій половині XIX ст. // Теорія та методика суспільних дисциплін: науково-педагог. журнал, вип. 8 /за ред. О.В.Михайличенка. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2020. С. 137-143
85. Снагощенко В.В. Смирнова В.М. Правові засади освітньої діяльності університетів Російської імперії в XIX ст. // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 297-300
86. Соловьев И.М. Русские университеты в их Уставах и воспоминаниях современников. Выпуск I.: Университеты до эпохи шестидесятых годов. СПб.: Книгоиздат. типо-литографии «Энергия», 1914. С.58
87. Стасюлевич М. М. История средних веков в ее писателях и

исследованиях новейших ученых» СПб., 1863 Т.1 С. 7-12

88. Стасюлевич М. М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории. СПб.: Тип. Ф.С. Сущинского, 1866. С. 7.

89. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 240 с.

90. Успенский Ф. И. Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса: тип. «Техник», 1910. С. 78-122

91. Устав Академии наук СССР 1721-1974 гг. Москва: Наука, 1975 С. 32-34

92. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // *Высшее образование*, 2006. № 1. С. 370-382.

93. Фролов Э. Д. Ф. Ф. Соколов и начало историко-филологического направления в русском антиковедении. // *Вестник древней истории*. 1977. № 1. С. 213-225.

94. Харьковский государственный университет 1805-1980. Исторический очерк. Харків : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. 160 с.

95. Шевырев С.П. История Императорского Московского университета, написанная к столетнему юбилею проф. С.П Шевыревым. Москва: б.в., 1855. С. 132-157

96. Цетлин Л. С. Из истории научной мысли в России (наука и ученые в Московском университете во второй половине XIX века). Москва: АН СССР, 1958. 277 с.

97. Щетинина Г. И. Центры изучения истории в дореволюционной Академии наук // *История и педагогика. Историографический ежегодник*. 1975. Москва: Наука, 1978. С. 192-195.

98. Энциклопедический словарь. Т. 22. [изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон] под ред. И. Е. Андреевского. СПб., 1897. 480 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік університетів Російської імперії XIX – початку XX століття

Назва університету при заснуванні	Дата відкриття університету	Період існування університету
Імператорський Московський університет	26 квітня (7 травня) 1755 р.	1755-1917 рр.
Імператорський Дерптський університет	(1802-1893 рр.)	1802-1917 рр.
Імператорський Юр'євський університет	(1893-1917 рр.)	
Імператорський Віленський університет	18 (30) травня 1803 р.	1803-1831 рр.
Імператорський Казанський університет	5 (17) листопада 1804 р.	1804-1917 рр.
Імператорський Харківський університет	24 січня (5 лютого) 1803 р. 17 (29) січня 1805 р.	1805-1917 рр.
Імператорський Санкт-Петербурзький університет	(1819-1914 рр.)	1819-1917рр.
Петроградський Імператорський університет	(1914-1917 рр.)	
Імператорський Александрівський університет (Гельсинфорський)	21 жовтня (2 листопада) 1827 р.	1827-1917рр.
Імператорський університет Святого Володимира	15 (27) липня 1834р	1834-1917рр.
Імператорський Новоросійський університет	1 (13) травня 1865 р	1865-1917рр.
Імператорський Варшавський університет	12 (24) жовтня 1869 р	1869-1915рр.
Імператорський Томський університет	16 (28 травня) 1878 22 липня (3 серпня) 1888 р.	1888-1917 рр.
Імператорський Миколаївський університет	10 (23) червня 1909 р.	1909-1917 рр.

**Навчальні посібники з історії та методики викладання XIX – початку
XX століття
(написані викладачами університетів)**

Автор підручника	Рік видання	Назва підручника
<i>Підручники дворянського напрямку</i>		
Карамзин Н.М.	1819	Сокращенная Российская история в пользу юношества
Кайданов И.К.	1834	Краткое начертание Российской истории
Устрялов Н.Г.	1839	Начертание русской истории для средних учебных заведений
Смарагдов С.	1845	Краткое начертание всеобщей истории
Соловьев С.М.	1860	Учебная книга русской истории
Иловайский Д.И.	1860	Краткие очерки русской истории
<i>Підручники ліберально-буржуазного напрямку</i>		
Ключевский В.О.	1869	Краткое пособие по русской истории
Карцев Н.И.	1900	Учебная книга истории средних веков
Рожков Н.А.	1904	Учебник русской истории для средних учебных заведений и для самообразования
Платонов С.Ф.	1909	Учебник русской истории для средней школы
Коваленский М.Н.	1912	Учебник русской истории для старших классов
Ардашев П.Н.	1915	Курс новой истории. Для УП класса мужских гимназий
<i>Підручники з методики навчання історії</i>		
Павлович Б.А.	1873	О значении и целях элементарного курса в средних общеобразовательных заведениях
Гуревич А.Г.	1877	Опыт методики истории
Дистервег Г.	1881	Методика истории
Виноградов И., Никольський А.	1885	Методика истории по Кригеру
Добряков А.В.	1888	О преподавании отечественной истории
Ламовицкий С.	1891	Школьный метод и его отношение к ученому предмету истории
Влахопулов Б.А.	1913	Методика истории
Кулжинский Я.С.	1913	Опыт методики систематического курса истории
Волжанин В.	1917	История как предмет обучения

